

Melchior Jakubowski

KRAJOBRAZ
RELIGIJNY I ETNICZNY
SUWALSZCZYŹNY,
BUKOWINY I ŁATGALII
NA PRZEŁOMIE
XVIII I XIX WIEKU

universitas

KRAJOBRAZ
RELIGIJNY I ETNICZNY
SUWALSZCZYZNY,
BUKOWINY I ŁATGALII
NA PRZEŁOMIE
XVIII I XIX WIEKU

Melchior Jakubowski

KRAJOBRAZ
RELIGIJNY I ETNICZNY
SUWALSZCZYZNY,
BUKOWINY I ŁATGALII
NA PRZEŁOMIE
XVIII I XIX WIEKU

LOKALNE SPOŁECZNOŚCI
A STRUKTURY PAŃSTWOWE
I WYZNANIOWE

Kraków

Publikacja powstała dzięki wsparciu finansowemu
Fundacji Lanckorońskich

FUNDACJA
LANCKOROŃSKICH

© Copyright by Melchior Jakubowski and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2022

ISBN 978-83-242-3774-6
e-ISBN 978-83-242-6628-9
TAiWPN UNIVERSITAS

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Boniatowska

Realizacja okładki na podstawie pomysłu Autora
Sepielak

Na okładce
Widok z płaskowyżu Horajec w stronę Białej Krynicy, 2016.
Fot. Melchior Jakubowski

www.universitas.com.pl

Pamięci Dziadka Jurka

SPIS TREŚCI

OD AUTORA	11
WYKAZ SKRÓTÓW	13
I. WPROWADZENIE	15
1. Temat i zakres pracy	16
2. Stan badań	20
2.1. Suwalszczyzna	20
2.2. Bukowina	23
2.3. Łatgalia	28
3. Źródła	34
3.1. Rękopiśmienne	34
3.2. Opublikowane źródła pisane i ikonograficzne	37
3.3. Źródła kartograficzne	39
3.4. Źródła przyrodnicze	48
3.5. Krajobraz jako źródło	48
4. Uwagi metodologiczne	50
II. PREZENTACJA REJONÓW BADAŃ	57
1. Suwalszczyzna	57
1.1. Zarys dziejów regionu	57
1.1.1. Wielkie Księstwo Litewskie	57
1.1.2. Prusy Nowoschodnie	60
1.1.3. Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie	62
1.1.4. Po okresie objętym badaniami	65
1.2. Rejon Jeleniewa – wprowadzenie	66
1.2.1. Warunki naturalne	67
1.3. Rejon Jeleniewa: historia 1770–1820	73
1.3.1. Okres przedrozbiorowy	73
1.3.2. Okres pruski	78
1.3.3. Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie	83
1.4. Rejon Jeleniewa – przemiany topograficzne	84
1.4.1. Podróż imaginacyjna z Jeleniewa do Łopuchowa ok. 1770 r.	84
1.4.2. Sytuacja po 50 latach	86

2. Bukowina	88
2.1. Zarys dziejów regionu	88
2.1.1. Gospodarstwo Mołdawskie	88
2.1.2. Okupacja i austriacki zarząd wojskowy	89
2.1.3. Dystrykt w Galicji	91
2.1.4. Po okresie objętym badaniami	93
2.2. Rejon Seretu – wprowadzenie	94
2.2.1. Warunki naturalne	95
2.3. Rejon Seretu: historia 1770–1820	98
2.3.1. Gospodarstwo Mołdawskie	98
2.3.2. Okupacja rosyjska i austriacka	99
2.3.3. Zarząd wojskowy	102
2.3.4. Galicja	106
2.4. Rejon Seretu – przemiany topograficzne	113
2.4.1. Podróż imaginacyjna z Seretu do Białej Krynicy ok. 1770 r.	113
2.4.2. Sytuacja po 50 latach	114
3. Łatgalia	116
3.1. Zarys dziejów regionu	116
3.1.1. Rzeczpospolita	116
3.1.2. Imperium Rosyjskie	118
3.1.3. Po okresie objętym badaniami	120
3.2. Rejon Wyszek – wprowadzenie	122
3.2.1. Warunki naturalne	123
3.3. Rejon Wyszek: historia 1770–1820	129
3.3.1. Inflanty Polskie	129
3.3.2. Pierwszy okres rządów rosyjskich	131
3.3.3. Gubernia witebska	135
3.4. Rejon Wyszek – przemiany topograficzne	137
3.4.1. Podróż imaginacyjna z Wyszek do Daniszewki ok. 1770 r.	137
3.4.2. Sytuacja po 50 latach	138
III. PROBLEMY, ANALOGIE, PORÓWNANIA	139
1. Władza – nazwy – język	139
1.1. Zmiany języka dokumentacji państwowej	139
1.2. Zmiany języka dokumentacji kościelnej	143
1.3. Zmiany nazw miejscowych	146
2. Ludność	149
2.1. Dynamika osadnictwa	149
2.2. Emigracja	157

2.3. Struktura wyznaniowa	162
2.3.1. Suwalszczyzna	162
2.3.2. Bukowina	168
2.3.3. Łatgalia	170
2.4. Etnonimy i politonimy	175
3. Topografia sakralna	184
3.1. Kościoły, cerkwie, synagogi	184
3.1.1. Kościół rzymskokatolicki w Jeleniewie	184
3.1.2. Pozostałe obiekty w rejonie Jeleniewa	187
3.1.3. Cerkwie prawosławne w rejonie Seretu	189
3.1.4. Kościół rzymskokatolicki w Serecie	194
3.1.5. Pozostałe obiekty w rejonie Seretu	197
3.1.6. Kościół rzymskokatolicki w Wyszkach	201
3.1.7. Pozostałe obiekty w rejonie Wyszek	205
3.2. Cmentarze i mogiłki	207
3.2.1. Suwalszczyzna	207
3.2.2. Bukowina	209
3.2.3. Łatgalia	210
3.3. Krzyże i kapliczki	212
4. Państwa i wyznania	214
4.1. Państwa wobec Kościoła łacińskiego i wyznań protestanckich	214
4.1.1. Prusy na Suwalszczyźnie	214
4.1.2. Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie na Suwalszczyźnie	218
4.1.3. Austria na Bukowinie	220
4.1.4. Rosja w Inflantach Polskich	221
4.2. Państwa wobec Kościołów Wschodnich	222
4.2.1. Rosja w Inflantach Polskich	222
4.2.2. Austria na Bukowinie	223
4.3. Państwa wobec staroobrzędowców	227
4.3.1. Rzeczpospolita na Suwalszczyźnie i w Inflantach Polskich	227
4.3.2. Prusy na Suwalszczyźnie	228
4.3.3. Austria na Bukowinie	236
4.3.4. Rosja w Inflantach Polskich	240
4.4. Państwa wobec żydów	241
4.4.1. Prusy, Księstwo Warszawskie i Królestwo Polskie na Suwalszczyźnie	242
4.4.2. Rosja w Inflantach Polskich	245
4.4.3. Austria na Bukowinie	246
5. Posługa religijna ze strony duchownych innego wyznania	250
5.1. Odległość a regularność praktyk religijnych	250
5.2. Luteranie w kościele łacińskim	256

5.3. Unicy w kościele łacińskim i w cerkwi prawosławnej	260
5.4. Staroobrzędowcy w kościele łacińskim	261
5.5. Łacinnicy i luteranie w cerkwi prawosławnej	263
6. Relacje międzyludzkie	265
6.1. Współpraca i zatrudnianie innowierców	265
6.2. Innowierczy chrześciani i świadkowie	267
6.3. Śluby mieszane	268
6.4. Pochówki na wspólnych cmentarzach	273
6.5. Konwersje	274
6.6. Konflikty	277
7. Kolonizacja – modernizacja – nowe uprawy	283
7.1. Ścieżki modernizacji	283
7.2. Uprawy. Kwestia ziemniaka	286
PODSUMOWANIE: KRAJOBRAZ WIELOWYZNANIOWEJ KOEGZYSTENCJI	293
ZAŁĄCZNIKI	303
1. Zestawienie nazw miejscowych używanych w tekście oraz dawnych i współczesnych urzędowych	303
2. Wielkość miejscowości i struktura wyznaniowa ludności	306
3. Rodziny kolonistów w Świętym Onufrym	324
4. Struktura wyznaniowa zapisów w rzymskokatolickich księgach metrykalnych w Serecie	326
BIBLIOGRAFIA	331
I. Źródła rękopiśmienne	331
II. Źródła opublikowane	334
III. Źródła kartograficzne i ikonograficzne	336
IV. Atlasy, bibliografie, encyklopedie, słowniki	338
V. Opracowania	340
VI. Strony internetowe	361
INDEKS OSÓB	363
INDEKS GEOGRAFICZNY	371
SPIS RYCIN	379
I. Mapy historyczne	379
II. Materiały archiwalne	379
III. Fotografie współczesne	382
SUMMARY	385
PE3IOME	389

OD AUTORA

Przygotowywanie tej książki było wielką przygodą, zarówno ze względu na poszukiwania archiwalne, jak i na wyprawy do badanych regionów. Jest to częściowo zmieniona wersja pracy doktorskiej, napisanej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Zebranie materiałów i doświadczeń umożliwiło mi finansowanie otrzymane w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Diamentowy Grant”¹. Praca ukazuje się natomiast drukiem dzięki dofinansowaniu przez Fundację Lanckorońskich.

Na różnych etapach pracy doświadczyłem życzliwości i pomocy wielu ludzi, a kolejne zdania z pewnością nie wyczerpują grona tych, którym należą się słowa wdzięczności. Za gościnę podczas badań terenowych na Bukowinie dziękuję państwu Ekaterinie i Józefowi Paraniakom w Rudzie (Wikszanach). Pomoc otrzymałem także ze strony sióstr dominikanek w Serecie oraz Domu Polskiego w Suczawie i Elżbiety Wieruszewskiej-Calistru. Wiele zawdzięczam moim bukowińskim przewodnikom naukowym – prof. Florinowi Pintescu w Suczawie oraz dr. Tarasowi Kowalcowi w Czerniowcach. W Czerniowcach istotna była także życzliwość Switłany Konstantin z tamtejszego archiwum obwodowego. W Łatgalii zostałem przyjęty przez Martę Bicāne w Dolnych Wyszkach oraz księży marianów w Dyneburgu, z o. Dmitrijem Artiomowem na czele. Z kolei podczas kwerendy w Rydze cennych wskazówek udzielili mi prof. Ēriks Jēkabsons, Rūta Kaminska i Reinis Norkārklis. Za pomoc podczas kwerendy w Moskwie dziękuję prof. Giennadijowi Matfiejewowi, dr Marcie Jaworskiej-Oknińskiej i Timurowi Maksutowowi, zaś w Mińsku – dr. Alehowi Jewstracewowi. W czasie pierwszej kwerendy zagranicznej – w Wilnie – cenne było towarzystwo Rozalii Kosińskiej i Piotra Skowrońskiego.

Zapoznanie się ze źródłami wymagało znacznego poszerzenia moich kompetencji paleograficznych. Nie byłoby to możliwe bez pomocy

---

¹ Projekt nr DI2013 017443.

OD AUTORA

dr. hab. Macieja Ptaszyńskiego względem pisma niemieckiego oraz profesorów Dariusza Milewskiego i Walentina Konstantinowa co do pisma mołdawskiego. Za stałą pomoc korektorską dziękuję Jagodzie Luto, natomiast map nie opracowałbym bez wsparcia dr. Tomasza Paneckiego.

Cennych konsultacji merytorycznych udzielili mi profesorowie: Bogusław Dybaś, Michał Koczyński, Anna Michałowska-Mycielska, Charles Watkins i Tomasz Wicherkiewicz. Za wszystkie krytyczne uwagi i komentarze dziękuję uczestnikom zebrań Zakładu Historii Nowożytnej Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, seminarium dyplomowego prof. Dariusza Kołodziejczyka oraz seminarium Cultural and Historical Geography na Uniwersytecie w Nottingham. Już po obronie pracy doktorskiej miałem natomiast możliwość przedyskutować jej ustalenia podczas seminarium dekolonizacyjnego prof. Justyny Olko na Wydziale „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego oraz zorganizowanych przez Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie warsztatów „Nowe spojrzenie na historię Suwalszczyzny” w Mariampolu.

Pośredni, acz istotny wpływ na mój tok myślenia wywarło środowisko polsko-litewskich Karaimów, którym dziękuję za pokazanie codzienności funkcjonowania pomiędzy państwami, narodami i językami.

Za ostrą, lecz konstruktywną krytykę oraz merytoryczne wskazówki jestem wdzięczny promotorowi, prof. Dariuszowi Kołodziejczykowi. Ostateczny kształt książki wynika z uwzględnienia – w miarę możliwości – wnikliwych uwag i inspirujących propozycji recenzentów pracy doktorskiej, profesorów Tomasza Wiślicza i Marcina Wodzińskiego, którym dziękuję również za wsparcie starań o publikację rozprawy.

Niektóre wątki pracy zaprezentowałem w odrębnych artykułach. Przygotowując książkę do druku, skorzystałem z komentarzy anonimowych recenzentów owych publikacji oraz redaktorów tomu *Searching for Compromise?*, dr. Kazimierza Bema i dr. hab. Macieja Ptaszyńskiego.

Na zakończenie chciałbym podziękować rodzinie, przede wszystkim zawsze wspierającej Żonie oraz pierwszym czytelnikom – Rodzicom. Wprawdzie koncepcja tej pracy powstała już po śmierci mojego Dziadka, Jerzego Okulicz-Kozaryna, jednak podczas pisania stopniowo odkrywałem, jak wiele jest w niej Jego inspiracji. Z tego powodu książkę dedykuję Jego pamięci.

WYKAZ SKRÓTÓW

- ADŁ AP – Archiwum Diecezjalne w Łomży, Akta Parafialne
- AEB – Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
- ANS – Arhivele Naționale ale României w Suczawie
- APB KB – Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Białostocka
- APS – Archiwum Państwowe w Suwałkach
- CWW – Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego
- DACZO – Державний архів Чернівецької області (Państwowe Archiwum Obwodu Czerniowieckiego)
- GDN – General Direktorium, Departement / Abteilung Neuostpreussen
- GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Berlin)
- KA – Kriegsarchiv
- KPS – Karten- und Plansammlung
- LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie)
- LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Rydze)
- MB – Mitropolia Bucovinei
- MOS Falk – Muzeum Okręgowe w Suwałkach, Zbiór K.O. Falka
- NGAB – Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (Państwowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku)
- ÖSTA – Österreichischen Staatsarchiv (Wiedeń)
- PSB – Polski Słownik Biograficzny
- RGADA – Российский государственный архив древних актов (Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie)
- RGIA – Российский государственный исторический архив (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w St. Petersburgu)
- RGVIA – Российский государственный военно-исторический архив (Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne w Moskwie)
- SS KB – Sächsisches Staatsarchiv (Lipsk), Kirchenbücher Bukowina

I. WPROWADZENIE

Pod koniec maja 1820 r. pochodzący z Banatu ks. Matheus Ivitsits opuścił nieukończony murowany kościół swojej parafii w bukowińskim Serecie, minął sąsiednie cerkwie prawosławne i synagogę, po czym pojechał do oddalonych o ponad 20 km Milleszowiec. Po drodze przejechał przez otwartą przestrzeń pól na płaskowyżu Horajec, przekroczył rzekę Suczawę (najprawdopodobniej w seklerskiej kolonii Hadikfalva), a także minął wieś Satulmare, zamieszkaną głównie przez mołdawskich autochtonów Bukowiny. Przy kościele ewangelickim w Milleszowcach czekał na niego pastor Andreas Schwarz (rodem z siedmiogrodzkiej Bystrzycy) wraz z państwem młodym: swoją córką Johanną Reginą i austriackim oficerem, katolikiem Josephem Loy von Leichenfels. Ks. Ivitsits pobłogosławił to małżeństwo 28 maja. Katolicki ksiądz w ewangelickim kościele posługiwał się zapewne łaciną i niemieckim, natomiast wesele musiało rozbrzmiewać jeszcze wieloma innymi językami².

Ślub w Milleszowcach był z pewnością wydarzeniem nietypowym. Rzecz jednak w tym, że niekoniecznie aż tak wyjątkowym, jak można by sądzić. Losy ludzkie potrafią układać się na fantastyczne sposoby, jednak zwykle nie są wtedy reprezentatywne dla większej zbiorowości. Natomiast małżeństwo Johannы Reginy i Josepha stanowi najbardziej dobitny spośród wielu przykładów związków mieszanych, będących codziennością dla ks. Ivitsitsa i pastora Schwarza. Opisany przypadek skupia w sobie wiele problemów poruszanych na kartach tej książki, oddając bogactwo wieloreligijnego i wieloetnicznego mikrokosmosu Bukowiny początku XIX w. Jak postaram się wykazać, mikrokosmosu bynajmniej nie unikalnego, a mającego swoje odpowiedniki w innych miejscach, takich jak pozostałe dwa tytułowe regiony.

---

² Ślub zapisany w księdze metrykalnej: Sächsisches Staatsarchiv w Lipsku, Kirchenbücher Bukowina [SS KB], 3726, s. 10–11.

1. TEMAT I ZAKRES PRACY

Tematem niniejszej książki są przestrzenne relacje między różnymi grupami religijnymi i etnicznymi w środowisku wiejskim w okresie ok. 1770–1820 w trzech historycznych regionach Europy. Badania dotyczą zarówno przemian społecznych, jak i krajobrazowych, gdyż zachodziły one równolegle i w obopólnym związku z sytuacją polityczną (zmiany przynależności państwowej) oraz ekonomiczną (kolonizacja, rozwój rolnictwa).

Użyty w tytule „krajobraz” ma znaczenie podwójne. Po pierwsze, chodzi o przestrzeń fizyczną, o wzajemne oddziaływanie ludzi i środowiska, w którym żyli. Z drugiej strony, jest to metaforyczne określenie sieci różnorodnych więzi funkcjonujących wśród mieszkańców opisywanych regionów, z uwzględnieniem zmiennych realiów politycznych.

Tytuł przeciwstawia sobie „społeczności” i „struktury”. „Struktury” zakładają skodyfikowaną organizację, o jednoznacznych regulacjach i wytyczonych granicach; w ten sposób funkcjonowały (lub raczej chciały funkcjonować) państwa i Kościoły (lub inne organizacje religijne) obecne na badanych terenach. „Społeczność” natomiast zdefiniować trudniej i chociaż również może sugerować wewnętrzną homogeniczność, jednak jej granice są płynne³. Poprzez „społeczność” rozumiem raczej ogół mieszkańców danego rejonu, a nie grupy religijne lub etniczne. Znaczna część publikacji poświęcona jest właśnie wykazaniu, że sztywnych granic pomiędzy tymi grupami wyznaczyć się nie da.

Na początku pracy sformułowałem szereg pytań badawczych. Nie miałem tezy, najwyżej pewne przypuszczenia, które należało sprawdzić. Ta początkowa lista pytań prezentowała się następująco: W jakich okolicznościach przedstawiciele różnych grup osiedlali się obok siebie? Na ile była to działalność planowa, a na ile spontaniczna? Jaka była w tym rola państwa? Czy nowi osadnicy zakładali osobne wsie, czy też zamieszkiwali w już istniejących? Czy wsie utrzymywały jednorodność religijną lub etniczną ludności, czy zyskiwały z czasem charakter mieszany? Czy dzieliły się na części, zamieszkiwane przez odrębne wspólnoty? W jakich odległościach od siebie mieszkali przedstawiciele różnych grup? Jakie były między nimi relacje sąsiedzkie, towarzyskie, religijne, gospodarcze? Jaki był ich stosunek

---

³ Por. P. Burke, *Języki i społeczności w Europie wczesnonowoczesnej*, tłum. A. Szurek, Kraków 2009, s. 15–16.

do modernizacji? Czy któraś grupa religijna lub etniczna chętniej i szybciej niż inne wprowadzała nowe rozwiązania w rolnictwie?

Chciałem spróbować odpowiedzieć na te same pytania na podstawie różnych źródeł pochodzących z odmiennych regionów. Mikrohistoryczne studia w wybranych rejonach Suwalszczyzny, Bukowiny i Łatgalii (część II książki) stanowią podstawę dla łącznej analizy porównawczo-syntetycznej (część III)⁴.

Krajobraz religijny i etniczny... dotyczy trzech regionów środkowo- lub wschodnioeuropejskich (wybór określenia ma tu chyba charakter bardziej ideowy niż geograficzny). Suwalszczyzna (lit. Suvalkija) to kraina na zachód i południe od Niemna, a na północ od Biebrzy, podzielona obecnie między Polskę i Litwę. Bukowina (rum. Bucovina, ukr. Буковина) znajduje się pomiędzy łańcuchem Karpat a Dniestrem, a obecnie dzieli ją granica rumuńsko-ukraińska. Łatgalia (łot. Latgale, łąg. Latgola), czyli dawne Inflanty Polskie, to dzisiejsza wschodnia Łotwa. Położenie regionów przedstawia ryc. 1.

Dobór regionów jest oczywiście w jakiejś mierze arbitralny i wyraża moje osobiste sympatie. Krajobraz Suwalszczyzny, Bukowiny i Łatgalii jest pod wieloma względami podobny. Wspólnym mianownikiem są niezbyt wysokie wzgórza pokryte mozaiką pól, łąk i lasów, poprzetykanych siedzibami ludzkimi, oraz charakterystyczny nastrój cichej prowincji. Można przyjąć, że tematem poniższej pracy jest kształtowanie wspólnoty ludzi różniących się wiarą czy językiem oraz środowiska, w którym zamieszkali.

Wybór regionów wynika jednak przede wszystkim z wielu analogii w ich dziejach w badanym okresie, przy równoczesnym znacznym oddaleniu geograficznym oraz odmiennych uwarunkowaniach. Ich przynależność państwowa zmieniała się następująco:

Suwalszczyzna: Rzeczpospolita (Wielkie Księstwo Litewskie); od 1795 – Prusy; od 1807 – Księstwo Warszawskie; od 1815 – Królestwo Polskie w unii z Rosją;

Bukowina: Gospodarstwo Mołdawskie lenne Imperium Osmańskiemu; od 1775 – monarchia habsburska (do 1786 zarząd wojskowy, następnie włączona do Galicji);

---

⁴ Podobną procedurę przejścia od studium przypadku do perspektywy makro przy badaniu funkcjonowania lokalnych społeczności zastosował ostatnio T. Wiślicz, *Zelman Wolfowicz i jego rządy w starostwie drohobyckim w połowie XVIII w.*, Kraków 2020.

I. WPROWADZENIE

Łatgalia: Rzeczpospolita (wspólne terytorium Korony i Litwy); od 1772 – Rosja.

Warto zaznaczyć, że w przypadku Suwalszczyzny i Bukowiny ich wyodrębnienie z Litwy i Mołdawii jako odrębnych regionów jest efektem przemian geopolitycznych z końca XVIII w. Inflanty Polskie ukształtowały się wcześniej, jednak przez cały XIX w. zachowały swój odrębny charakter.

Równoległe do zmian politycznych postępowały przemiany społeczne, gospodarcze i krajobrazowe. Wybrane regiony w pierwszej połowie XVIII w. były rzadko zaludnione, a struktura ich ludności relatywnie mało zróżnicowana. Sto lat później znacznie liczniejszą populację tworzyły rozmaite grupy wyznaniowe i etniczne. Wybór okresu badań wynika właśnie stąd, że to wówczas ukształtowały się społeczności wieloreligijne i wieloetniczne. Apogeum różnorodności przypada na drugą połowę XIX stulecia, jednak tworzące ją procesy ruszyły w wieku XVIII.

Wielkie znaczenie miała kolonizacja. Przybierała ona różne formy i osiągnęła różną skalę, różny był także stosunek do niej kolejnych państw, do których należały omawiane regiony. Jednak wszędzie jej znaczącym elementem był napływ „obcych” wyznaniowo i etnicznie osadników. Co więcej, we wszystkich trzech regionach zamieszkało wiele grup podobnej lub wręcz tej samej ludności: wszędzie wśród przybyszy byli rosyjscy staroobrzędowcy i żydzi⁵, ewangelicy trafiali na Suwalszczyznę z Prus Wschodnich, a na Bukowinę z różnych krajów niemieckich, do rzymsko katolickich Inflant przybywali natomiast unicy Białorusini i prawosławni Rosjanie, zaś na prawosławną Bukowinę – rzymsko katolicki Niemcy, Polacy i Węgrzy oraz grecko katolicki Rusini. Te trzy regiony posiadały zatem podobny „zestaw” grup religijnych. Mieszkali w nich: rzymscy katolicy, ewangelicy augsburscy, prawosławni, staroobrzędowcy i żydzi. Na Bukowinie i w Łatgalii mieszkali ponadto unicy (greko katolicy). W przypadku Bukowiny sytuacja była jeszcze bardziej urozmaicona dzięki obecności Ormian dwóch obrządków. Spotykano ponadto pojedyncze rodziny niemieckich kalwinistów⁶ (na Bukowinie) i muzułmańskich Tatarów (na Suwalszczyźnie). Pod względem

---

⁵ Nazwę „żydzi” zapisuję małą literą, gdy chodzi o grupę religijną, a nie etniczną.

⁶ „Kalwiniści” to forma poprawniejsza niż pierwotnie pejoratywne „kalwini”. Dla wygody czytelnika stosuję tę nazwę, mając świadomość pewnego uproszczenia względem skomplikowanych relacji pomiędzy różnymi wspólnotami ewangelików reformowanych, zob. W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*

1. TEMAT I ZAKRĘS PRACY

etnicznym wszędzie, choć w bardzo odmiennych proporcjach, żyli Niemcy, Polacy, Rosjanie i Żydzi. W poszczególnych regionach należy wymienić ponadto: Litwinów na Suwalszczyźnie, Łotyszy (Łatgalów) w Łatgalii oraz Rumunów (Mołdawian), Ukraińców (Rusinów) i Węgrów (Seklerów) na Bukowinie.

W każdym z regionów przedmiotem pogłębionej analizy jest niewielki jego fragment, wybrany tak, aby jak najlepiej odzwierciedlał różnorodność religijną i etniczną (ryc. 1). Za każdym razem jest to grupa ok. dziesięciu wsi, położonych na obszarze w miarę spójnym pod względem środowiska geograficznego i historycznych stosunków własnościowych. We wszystkich przypadkach wybrane osady znajdują się w sąsiedztwie większej miejscowości, stanowiącej lokalne centrum gospodarcze i religijne. Na Suwalszczyźnie są to wsie zlokalizowane na dnie i krawędziach doliny górnej Szeszupy, na północny zachód od dawnego miasteczka Jeleniewo (ryc. 2 i 3). Na Bukowinie wybrano osady założone na zboczach i wierzchowinie płaskowyżu, oddzielającego doliny rzek Seret i Suczawa, w kierunku zachodnim od miasta Seret (ryc. 4 i 5). W Łatgalii są to miejscowości leżące po obu stronach przesmyku pomiędzy jeziorami Lukno i Wyszki, gdzie znajduje się dawne miasteczko Wyszki (ryc. 6 i 7). Dokładnej prezentacji każdego z regionów i rejonów poświęcona jest część II.

Za ramy czasowe przyjąłem okres ok. 1770 – ok. 1820. Nie chodzi tu o konkretne daty, tylko o przedział czasowy, który uznałem za szczególnie interesujący. Niejednokrotnie zresztą spójność narracji wymaga przekroczenia tak zakreślonych ram i uwzględnienia lat nieco wcześniejszych lub późniejszych. Moment cięcia jest zawsze dyskusyjny. W tym przypadku nie był zaplanowany z góry. Wstępne ograniczenie czasowe stanowiła druga połowa XVIII i pierwsza połowa XIX w. Decyzję o ostatecznym zawężeniu podyktowały dostępne źródła.

Początek lat 70. XVIII stulecia to czas wielkich zmian we wszystkich trzech regionach. Istotne jest, by śledzić je od początku, mając świadomość punktu wyjścia dla zachodzących przemian. W pierwszej kolejności chodzi tu o przełomy polityczne. Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej w 1772 r. oznaczał wcielenie Inflant Polskich do Rosji. W 1775 r. Bukowina została poddana władzy habsburskiej. W obu przypadkach okupacyjne wojska nowej

---

(1696–1763). *Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 16.

I. WPROWADZENIE

władzy obecne były na danym terenie już od kilku lat, w związku z rosyjską interwencją podczas konfederacji barskiej oraz austriacką podczas wojny osmańsko-rosyjskiej. Na Bukowinie data ta stanowi początek austriackiej akcji kolonizacyjnej. Równocześnie dynamicznie rozwijało się osadnictwo trzeciego regionu, który ominęły ówczesne wstrząsy polityczne. Koniec lat 60. i lata 70. to czas kolonizacji interesującej nas części Suwalszczyzny, należącej wówczas do królewskiej ekonomii grodzieńskiej.

Data końcowa – ok. 1820 r. – jest bardziej dyskusyjna, gdyż nie ma umocowania w historii politycznej. Można podawać pewne znaki końca lub początku epoki, datowane ok. 1820, takie jak zniesienie kahałów w Królestwie Polskim, wydalenie jezuitów z Rosji lub franciszkański kataster (publiczny rejestr nieruchomości) na Bukowinie. Chodzi jednak głównie o to, żeby wyjść poza burzliwy okres wojen napoleońskich. Po 1815 r. wszędzie władza się stabilizuje, krzepnie nowoczesna administracja, zmienia się charakter źródeł historycznych, a przede wszystkim ich ilość. Zwłaszcza na Bukowinie biurokratyczna drobiazgowość administracji osiąga takie rozmiary, że analizę jakościową musiałaby zastąpić ilościowa. W którymś momencie trzeba się było po prostu zatrzymać.

2. STAN BADAŃ

2.1. SUWALSZCZYŻNA

Pierwsze na poły naukowe prace o guberni suwalskiej z połowy XIX w. dziś mają już znaczenie źródłowe⁷. Początek właściwych badań historycznych przypada na okres międzywojenny. Szczególne znaczenie zyskała działalność szwedzkiego językoznawcy Knuta Olofa Falka, dzięki któremu znamy treść wielu źródeł zniszczonych podczas II wojny światowej⁸. Natomiast

---

⁷ A. Połujański, *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859; B. Tykiel, *Kilka uwag historyczno-statystycznych o gubernii augustowskiej*, „Biblioteka Warszawska. Nowa Serya”, 3, 1857, s. 658–671; [K. Mecherzyński], *Wiadomość o filiponach polskich*, „Rocznik Ces. Król. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, Poczet trzeci, V (XXVIII), 1861, s. 58–96.

⁸ K.O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, 1–2, Uppsala 1941. Tom drugi tej pracy jest publikacją materiałów źródłowych.

2. STAN BADAŃ

Jonas Totoraitis jako pierwszy podjął się opisanie dziejów regionu. Niestety, ukończył tylko pierwszą część monumentalnego przedsięwzięcia, skupiając się bardziej na XVI i XVII niż na XVIII i XIX w.⁹

Największy postęp nastąpił w latach 60. XX w. wraz z działalnością Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej, kontynuowaną przez Białostockie Towarzystwo Naukowe. Kluczową dla nowożytnych dziejów regionu problematykę osadnictwa opracował Jerzy Wiśniewski w trzech obszernych artykułach, z podziałem według ówczesnych granic powiatów¹⁰. Równocześnie na emigracji ukazał się owoc wieloletniej pracy Stanisława Kościałkowskiego – monumentalne dzieło o Antonim Tyzenhauzie, inicjatorze akcji kolonizacyjnej w ekonomii grodzieńskiej¹¹.

Ponowne ożywienie badań na przełomie XX i XXI w. należy wiązać z aktywizacją lokalnego środowiska naukowego, skupionego wokół publikowanego od 2001 r. „Rocznika Augustowsko-Suwalskiego”. Odnośnie do XVIII i początku XIX w. największy dorobek posiadają obecnie Andrzej Matusiewicz¹² i Tomasz Naruszewicz¹³.

---

⁹ J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, 1, Kaunas 1938.

¹⁰ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1963, s. 9–213; *idem*, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV wieku do połowy XVII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 51–138; *idem*, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 13–294.

¹¹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz: podskarbi nadworny litewski*, 1–2, Londyn 1970.

¹² M.in. A. Matusiewicz, *Ludność żydowska w Suwałkach w I połowie XIX wieku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce”, 1993, 1/2 (165/166), s. 39–56; *idem*, *Świątynie w Suwałkach w XIX wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, XII, 2012, s. 23–58; *idem*, *Dwory na Suwalszczyźnie. Mieszkańcy, rodziny*, Suwałki 2018. Andrzej Matusiewicz jest także autorem rozdziałów dotyczących XVIII i XIX stulecia w zbiorowej monografii *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, red. J. Kopciał, Suwałki 2005.

¹³ M.in. *Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku*, oprac. T. Naruszewicz, Suwałki 2013; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki, Kalwarię, Wilkowyszki, do Pilwisk. Obszar dekanatu Olwita do końca XVIII wieku*, Suwałki 2020; *idem*, *Rozwój miasteczek z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego w XVI–XXI wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, XIV, 2014, s. 155–170.

I. WPROWADZENIE

Okresem rządów pruskich zajmował się Jan Wąsicki¹⁴. Warto tu wspomnieć także o niemieckojęzycznych publikacjach dotyczących Prus Nowowschodnich¹⁵ oraz o litewskich studiach nad rejestracją i ruchem naturalnym ludności w XIX w.¹⁶ Cenną podstawę do zgłębiania czasów Księstwa Warszawskiego stanowi monografia autorstwa Jarosława Czubatego¹⁷.

Obszerny dorobek posiada profesor łomżyńskiego seminarium, ks. Witold Jemielity. Opierając się głównie na materiałach łomżyńskiego Archiwum Diecezjalnego, pisał o Kościele katolickim w regionie¹⁸, jego relacjach z władzą państwową¹⁹ oraz o innowiercach²⁰. Niestety, jego prace obejmują zazwyczaj jedynie ostatnie lata opisywanego przeze mnie okresu. Natomiast osobami biskupów diecezji wigierskiej zajął się ostatnio ks. Ryszard Sawicki²¹.

---

¹⁴ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963; *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku: departament białostocki*, oprac. J. Wąsicki, Poznań 1964.

¹⁵ A. Müller, *Die preussische Kolonisation in Nordpolen und Litauen (1795–1807)*, Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur IV, Berlin 1928; I.Ch. Bussenius, *Die Preussische Verwaltung in Süd- und Neuostpreussen 1793–1806*, Heidelberg 1960.

¹⁶ G. Dzēmionas, *Suvalkų ir seinų krašto XIX a. metrikų knygos kaip istorijos šaltinis*, „Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija”, XVI, 1976, 2, s. 51–64; *idem*, *Suvalkų ir seinų krašto gyventojų dinamika 1808–1865 m.*, „Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija”, XVIII, 1978, 2, s. 50–65.

¹⁷ J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie (1807–1815)*, Warszawa 2011.

¹⁸ W. Jemielity, *Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818–1872*, Lublin 1972; *idem*, *Cmentarze w diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, 37, 1994, 3–4, s. 267–284; *idem*, *Dziwne zjawiska religijne i przyrodnicze w północno-wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, „Studia Teologiczne”, 21, 2003, s. 289–305.

¹⁹ *Idem*, *Akta stanu cywilnego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, 38, 1995, 1–2, s. 163–188; *idem*, *Ambona w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim dla ogłoszeń cywilnych*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, 43, 2000, 1–2, s. 141–216.

²⁰ *Idem*, *Ośrodki religijne i ludność wyznania mojżeszowego we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, Łomża 2001; *idem*, *Ewangelicy we wschodnim rejonie Królestwa Polskiego*, „Prawo Kanoniczne. Kwartalnik Prawno-Historyczny”, 46, 2003, 3–4, s. 111–170.

²¹ R. Sawicki, *Między ołtarzem a tronami obcych mocarstw. Biskupi diecezji wigierskiej – działalność pastoralna, społeczna i polityczna*, Warszawa 2018. Książka powtarza treść wcześniejszych artykułów Sawickiego: *Biskup Michał Franciszek Karpowicz – patriota*

Wśród pozostałych publikacji dotyczących poszczególnych grup religijnych warto wymienić przede wszystkim badania Eugeniusza Iwańca o staroobrzędowcach²². Gmina żydowska w Suwałkach stała się przedmiotem demograficznej analizy Artura Markowskiego²³. O luteranach w jednej z interesujących mnie miejscowości pisał natomiast Artur Ochał²⁴.

2.2. BUKOWINA

Historiografia Bukowiny jest bardzo obfita i wielojęzyczna. Przez długi okres dominowały publikacje w języku niemieckim, jednak obecnie największe znaczenie należy przyznać badaniom miejscowych historyków w Rumunii i na Ukrainie. Skalę naukowego zainteresowania najlepiej pokazują kolejne tomy bukowińskiej bibliografii Ericha Becka²⁵. Cenne informacje przynoszą już pierwsze prace o ambicjach naukowych z połowy XIX stulecia. Do starszych należą publikacje o Ormianach m.in. na terenie Bukowiny²⁶.

Szczególne natężenie badań przypadło na przełom XIX i XX w. Powstały wówczas liczne prace omawiające w afirmatywnym tonie początki rządów austriackich na Bukowinie. Wielką zasługą ówczesnych badaczy jest

---

Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czy sługa pruskiego zaborcy?, „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, XVI, 2016, s. 167–181; *Działalność pastoralna i polityczna biskupa Jana Klemensa Gołaszewskiego (1748–1820)*, „Warszawskie Studia Pastoralne”, XII, 2017, 1 (34), s. 89–115; *Diecezja wigierska i jej dziedzictwo historyczno-pastoralne*, „Studia Elckie”, 19, 2017, 3, s. 363–379.

²² E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII–XX w.*, Warszawa 1977.

²³ A. Markowski, *Między Wschodem a Zachodem: rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008.

²⁴ A. Ochał, *Lopuchowo – ewangelicki okres w dziejach wsi*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski”, VIII, 2008, s. 109–119.

²⁵ E. Beck, *Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. Literatur bis zum Jahre 1965*, München 1966; *idem, Bibliographie zur Kultur und Landeskunde der Bukowina. Literatur aus den Jahren 1965–1975*, Dortmund 1985; *idem, Bibliographie zur Kultur und Landeskunde der Bukowina 1976–1990. Mit Nachträgen zu den Jahren 1965–1975*, Wiesbaden 1999; *idem, Bibliographie zur Kultur und Landeskunde der Bukowina 1991–1995*, Wiesbaden 2006; *idem, Bibliographie zur Kultur und Landeskunde der Bukowina 1996–1999*, Wiesbaden 2010.

²⁶ F.K. Zachariasiewicz, *Wiadomość o Ormianach w Polsce*, Lwów 1842; S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.

I. WPROWADZENIE

publikacja bogatych materiałów źródłowych. Najważniejszymi postaciami tego okresu badań byli niewątpliwie Raimund Friedrich Kaindl i Johann Polek. Kaindl koncentrował się bardziej na syntetycznych ujęciach dziejów regionu²⁷, zaś Polek na opracowaniu i edycji źródeł²⁸. Obaj wiele uwagi poświęcili poszczególnym grupom etnicznym i religijnym²⁹. Kilka przydatnych publikacji wyszło wówczas również spod piór innych uczonych³⁰.

Równocześnie zaczęły się pojawiać prace historyczne w językach rumuńskim i ukraińskim, spośród których część jest istotna dla opisywanego tematu³¹. Rumuńska historiografia zyskała większe znaczenie w czasach międzywojennych, gdy cała Bukowina należała do Rumunii³². Z tego okresu pochodzi monografia miasta Seret³³ oraz studia poświęcone pobliskim wsiom, które przestały istnieć w okresie nowożytnym i w których miejscach za rządów austriackich ponownie lokowano osady³⁴. Osobny nurt stanowi

---

²⁷ R.F. Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, 1–3, Czernowitz 1896–1903; *idem*, *Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen*, Innsbruck 1902.

²⁸ *General Spleny's Beschreibung der Bukowina*, wyd. J. Polek, Czernowitz 1893; J. Polek, *Joseph's II. Reisen nach Galizien und der Bukowina und ihre Bedeutung für letztere Provinz*, Czernowitz 1895; F. Mieg, *Topographische Beschreibung der Bukowina*, wyd. J. Polek, Czernowitz 1897; *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung*, wyd. J. Polek, Czernowitz 1908.

²⁹ R.F. Kaindl, *Das Entstehen und die Entwicklung der Lippowaner-Colonien in der Bukowina*, Wien 1896; *idem*, *Die Deutschen in Galizien und in der Bukowina*, Frankfurt am Main 1916; J. Polek, *Statistik der Judenthums in der Bukowina*, Wien 1889; *idem*, *Die Lippowaner in der Bukowina*, I–II, Czernowitz 1896–1898; *idem*, *Die Armenier in der Bukowina*, Czernowitz 1906; *idem*, *Die Zigeuner in der Bukowina*, Czernowitz 1908.

³⁰ M.in. F.A. Wickenhauser, *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina*, I: *Geschichte der Klöster Homor, Sct. Onufri, Horodnik und Petrauz*, Czernowitz 1881; D. Werenka, *Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich (1774–1785)*, Czernowitz 1895.

³¹ И. Ших, *Історія церковної Унії на Буковині від початку її заснування аж до 1901 року*, „Нива. Часопись посвячена справам церковним і суспільним”, III, 1906, 1–15; IV, 1907, 11–19.

³² Przykładowo z tego okresu, z charakterystycznym narodowym zacięciem: I. Nistor, *Der nationale Kampf in der Bukowina. Mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen historisch beleuchtet*, București 1918.

³³ S. Reli, *Orașul Siret în vremuri de demult*, Cernăuți 1927.

³⁴ A. Nibio, *Verschwundene Ortschaften in der Radautzer Ebene*, Radautz 1933; T. Balan, *Satele dispărute din Bucovina*, Cernăuți 1937.

literatura na temat historii Żydów na Bukowinie, powstająca zarówno przed, jak i po katastrofie II wojny światowej³⁵.

Po wojnie badania historyczne na samej Bukowinie, podzielonej pomiędzy Rumunię i ZSRR, zostały poddane silnej presji ideologicznej i zawężeniu tematyki. Pozytywną konsekwencją przyłączenia znacznej części historycznej Mołdawii do Związku Radzieckiego było wykorzystanie źródeł powstałych podczas rosyjskiej okupacji z lat 1769–1774, zachowanych w moskiewskich zbiorach³⁶. Historią samej Bukowiny zajmowano się głównie na emigracji. Powstałe tam prace dostarczają nieraz interesujących informacji, jednak ich wartość znacząco ogranicza odcięcie badaczy od bukowińskich źródeł oraz częste zabarwienie sentymentalno-nacjonalistyczne. W tym nurcie można wskazać publikacje ukraińskie³⁷, ale przede wszystkim niemieckojęzyczne³⁸.

---

³⁵ C. Tennenhaus, *Der Anteil der Juden an dem wirtschaftlichen, sozialen und geistigen Aufbau der Bukowina (1774–1848)*, Wien 1926 [praca doktorska w zbiorach Uniwersytetu Wiedeńskiego]; S.J. Schulsohn, *Die Geschichte der Juden in der Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1774–1918. I. Abteilung: Die Vertreibung der Juden aus der Bukowina 1774–1783*, Berlin 1928; *Geschichte der Juden in der Bukowina*, red. H. Gold, I–II, Tel Aviv 1958–1962.

³⁶ П.Г. Дмитриев, *Народонаселение Молдавии (По материалам переписей 1772–1773, 1774 и 1803 гг., Кишинев 1973; Молдавия в эпоху феодализма, VII, I: Переписи населения Молдавии 1772–1773 и 1774 гг. = Молдова ын эпока феодализулуй, VII, I: Реченсэминтеле популацииу Молдавей дин аний 1772–1773 ши 1774*, red. П.Г. Дмитриев, П.В. Советов, Кишинэу 1975.

³⁷ *Буковина. Її минуле і сучасне*, red. Д. Квітковські, Т. Бриндзан, А. Жуковські, Паріж – Філядельфія – Дітройт 1956.

³⁸ *Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina*, red. F. Lang, München 1961; *Vor 200 Jahren aus der Pfalz nach Galizien und in die Bukowina*, red. E. Hobler, R. Mohr, Stuttgart 1982; W. Messner, *Die schwäbisch-pfälzische Bauernsiedlung Deutsch-Tereblestie von ihrer Gründung bis zur Umsiedlung 1789–1940*, Heubach 1985; R. Wagner, *Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. Festgabe zu seinem 80. Geburtstag*, red. P. Tiefenthaler, A. Armbruster, Augsburg 1991; *Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina, II: Festschrift zum 75. Geburtstag von Frau Dr. Paula Tiefenthaler*, red. A. Armbruster, Augsburg 1993; E. Turczynski, *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft*, Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund 14, Wiesbaden 1993. Warto tu odnotować także (pozbawioną

I. WPROWADZENIE

Specyficzny charakter ma piśmiennictwo polskie, skupione właściwie wyłącznie na dziejach polskiej społeczności Bukowiny, zwłaszcza losach górali czadeckich³⁹. Polscy badacze kwestie bukowskińskie poruszali także, pisząc o lwowskiej archidiecezji łacińskiej⁴⁰.

Upadek bloku sowieckiego przyniósł w bukowskińskiej historiografii prawdziwy przełom. Po obu stronach rumuńsko-ukraińskiej granicy zaroilo się od publikacji, powstały regionalne czasopisma i serie wydawnicze. W tej literaturze zdarzają się wprawdzie pozycje o nastawieniu emocjonalnie nacjonalistycznym⁴¹, jednak więcej jest rzetelnych analiz. Charakterystyczna jest zarazem koncentracja badań zwłaszcza na czasach od drugiej połowy XIX w., gdy Bukowina była odrębnym księstwem w ramach monarchii habsburskiej. Mniej liczne, lecz w wielu przypadkach bardzo cenne, są prace poświęcone wcześniejszemu okresowi. Istotny dorobek posiadają tu Wasyl Botuszanski⁴², Mihai Ștefan Ceaușu⁴³, Mychajło Czuczko⁴⁴, Mychajło

---

krytycznego aparatu) edycję źródłową: *Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I. in die Bukowina (1817 und 1823)*, wyd. R. Wagner, München 1979.

³⁹ M. Gotkiewicz, *O czadeckich repatriantach z Bukowiny*, „Etnografia Polska”, VI, 1962, s. 93–133; *idem*, *Migracje Górali Czadeckich w XIX i XX wieku*, „Czasopismo Geograficzne”, XXXVIII, 1967, 3, s. 3–22; E. Biedrzycki, *Historia Polaków na Bukowinie*, Kraków 1973; M. Petraru, *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego*, tłum. A. Kaźmierczak, Kraków 2004; W. Krysiński, *Uroki Bukowiny. Polacy na Bukowinie*, Żagań 2006.

⁴⁰ J. Krętosz, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)*, Katowice 1996.

⁴¹ Np. wiele artykułów w monografii Seretu: *Siretul. Vatra de Istorie și Cultura Românească*, red. I. Popescu-Sireteanu, Iași 1994. Istnieje także krótsza wersja angielska: I. Popescu-Sireteanu, *The town of Siret and its environs*, Iași 1999. Podobny wydźwięk ze strony ukraińskiej ma częściowo: *Буковина. Історичний нарис*, red. С.С. Костишин, Чернівці 1998.

⁴² В. Ботушанський, М. Сайко, *Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині /кінеть XVIII-поч. XX ст./*, w: *3 історичного минулого Буковини*, red. В. Ботушанський et al., Чернівці 1996, s. 38–53; В. Ботушанський, *Нариси з історії Православної Церкви Буковини (кінеть XVIII – початок XX ст.)*, Чернівці 2012.

⁴³ M.S. Ceaușu, *Bucovina habsburgică de la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism (1774–1815)*, Iași 1998.

⁴⁴ М. Чучко, „И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та

Sajko⁴⁵, Hanna Skorejko⁴⁶, Constantin Ungureanu⁴⁷ i inni. Historię Seretu i okolic zgłębia lokalny historyk Franz Pieszczoż, poświęcając wiele uwagi różnym grupom etnicznym⁴⁸. W tym kontekście warto odnotować także pracę Kariny Stempel-Gancarczyk, której analiza gwar polskich na Bukowinie w znacznej mierze dotyczy bliskiej Seretu wsi Ruda (Wikszany)⁴⁹. Nowe, bardziej krytyczne nastawienie w literaturze niemieckojęzycznej prezentują badania Kurta Scharra⁵⁰, specyfikę żydowskiej społeczności austriackiej Bukowiny uchwycił natomiast David Rechter⁵¹. Wreszcie za

---

awstryjskiej Bukowiny (epoka późnego średniowieczia ta nowego czasu), Чернівці 2008.

- ⁴⁵ В. Ботушанський, М. Сайко, *Німецька сільськогосподарська колонізація...*, s. 38–53; М. Сайко, *До питання про формування греко-католицької конфесії на Буковині (остання чверть XVIII – початок XIX ст.)*, w: *Питання історії України*, 6, red. В.М. Ботушанський et al., Чернівці 2003, s. 203–206.
- ⁴⁶ Г.М. Скорейко, *Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині /кінеть XVIII – початок XX століття/*, w: *3 історичного минулого...*, s. 54–61; *eadem*, *Поліконфесійність як складова толерантності буковинського суспільства*, w: *Bukowina. Traducje i współczesność*, red. Z. Kowalski, H. Krasowska, J. Makar, W. Strutyński, Piła – Czerniowce – Suczawa 2006, s. 135–146.
- ⁴⁷ C. Ungureanu, *Exodul populației din Bucovina între anii 1814–1816*, „Glasul Bucovinei. Rivistă trimestrială de istorie și cultură”, V, 1998, 4, s. 12–21; *idem*, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774–1918). Aspecte etnodemografice și confesionale*, Chișinău 2003; *idem*, *Die Bevölkerung der Bukowina (von Besetzung im Jahr 1774 bis zur Revolution 1848)*, „Romanian Journal of Population Studies”, 1, 2011, s. 117–143.
- ⁴⁸ F. Pieszczoż, *Polonezii în istoria orașului Siret*, Suceava 2008; F. Pieszczoż, F.I. Pieszczoż, *File din istoria orașului Siret*, Câmpulung Bucovina 2009; F. Pieszczoż, C.L. Costiuc, *Vășcăuți pe Siret. Un sat intrat în legendă*, Suceava 2009; F. Pieszczoż, *Mănăstioara sau Sf. Onofrei*, Suceava 2010; F. Pieszczoż, L. Cuzencu, *Germanii în istoria orașului Siret. Lucrare științifică*, Botoșani 2011.
- ⁴⁹ K. Stempel-Gancarczyk, *Procesy zanikania języka na podstawie badań gwar polskich na Bukowinie rumuńskiej*, *Język na Pograniczach* 43, Warszawa 2020.
- ⁵⁰ K. Scharr, *Die Landschaft Bukowina. Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918*, Wien – Köln – Weimar 2010; *idem*, *Der griechisch-orientalische Religionsfonds der Bukowina 1783–1949. Kontinuitäten und Brüche einer prägenden Institution des Josephinismus*, Wien – Köln – Weimar 2020.
- ⁵¹ D. Rechter, *Becoming Habsburg. The Jews of Austrian Bukovina 1774–1918*, Oxford – Portland 2013; *idem*, *Geography is Destiny. Region, Nation and Empire*

I. WPROWADZENIE

szczególnie cenne należy uznać współczesne opracowania przygotowane przez zespół międzynarodowy⁵² oraz edycje dwujęzyczne⁵³. Dążenie do integracji pochodzących z różnych krajów badaczy Bukowiny wyrażają również wydawane w Polsce zbiory artykułów⁵⁴.

2.3. ŁATGALIA

Dorobek badań historycznych dotyczących Łatgalii (Inflant Polskich) jest niebagatelny, lecz wyraźnie niedostateczny. Występujące tu luki są znacznie poważniejsze i stanowią większe utrudnienie dla dalszych dociekań niż odnośnie do Suwalszczyzny i Bukowiny.

Niemieckojęzyczna historiografia Inflant ma długą historię, jednak w zdecydowanej większości przypadków koncentrowała się jedynie na obszarze guberni bałtyckich Imperium Rosyjskiego (estońskiej, inflanckiej i kurlandzkiej), gdzie dominującą rolę polityczną i kulturową odgrywali Niemcy bałtyccy. Poza obszarem zainteresowań tamtejszych badaczy leżały Inflanty Polskie, znacznie silniej związane z ziemią litewsko-białoruskimi. Tymi stronami, choć też w ograniczonym zakresie, zajmowali się rosyjscy autorzy, piszący o guberni witebskiej z perspektywy władz carskich lub cerkiewnych⁵⁵.

Dopiero na przełomie XIX i XX w. badania nad Inflantami Polskimi rozwinął Gustaw Manteuffel, inflancki patriota ze spolonizowanej rodziny

---

in Habsburg Jewish Bukovina, „Journal of Modern Jewish Studies”, 7, 2008, 3, s. 325–337.

⁵² *Der Franziszeische Kataster im Kronland Bukowina Czernowitzer Kreis (1817–1865). Statistik und Katastralmappen*, red. H. Rumpler, K. Scharr, C. Ungureanu, Wien – Köln – Weimar 2015.

⁵³ *Atlas istoric al oraşelor din România, Seria A: Moldova, Fascicula 2: Siret = Städtegeschichteatlas Rumäniens, Reihe A: Moldau, 2. Lieferung: Sereth*, red. D.D. Iacob, Bucureşti 2010.

⁵⁴ M.in. *Bukowina po stronie dialogu*, red. K. Feleszko, Sejny 1999; *Bukowina. Tradycje i współczesność...*

⁵⁵ Dla poniższej pracy przydatne są pozycje: В. Волков, *Свѣдѣнія о началѣ, распространѣніи и раздѣленіи раскола и о расколѣ въ Витебской губерніи*, Витебскъ 1866; *Витебская губернія. Историко-географическій и статистическій обзоръ*, I: *Исторія. Природа. Населеніе. Просвѣщеніе*, red. В.М. Долгоруковъ, Витебскъ 1890.

miejscowej niemieckiej szlachty. Pomimo pewnych nieściśłości jego prace do dziś stanowią istotny punkt odniesienia dla kolejnych pokoleń badaczy⁵⁶.

Kolejną postacią ważną dla badań historii Łatgalii był Bolesław Breżgo⁵⁷. Zajmował się historią ludności wiejskiej, a także kartografią i przyrodą dawnych Inflant Polskich⁵⁸. Chyba największe znaczenie w jego działalności miała publikacja wydawnictw źródłowych w trudnym okresie II wojny światowej⁵⁹. Regionalny patriotyzm Breżgo wyrażał się również w tym, że znaczną część swych prac napisał w języku łatgalskim⁶⁰.

W okresie powojennym wąski nurt historiografii łatgalskiej został podzielony pomiędzy dwa odrębne i wrogie sobie obozy. Badania prowadzone w Łotewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej były poddane silnej presji ideologicznej. Dominowały publikacje w języku rosyjskim, a związki Łotwy z Rosją były tematyką zdecydowanie preferowaną. Pozytywnym skutkiem tego nastawienia były wartościowe studia nad łatgalskimi staroobrzędowcami⁶¹. Sowieckiej historiografii zawdzięczamy ponadto prace źródłoznawcze o materiałach generalnego pomiaru

⁵⁶ M.in. G. Manteuffel, *Inflanty Polskie oraz Listy znad Bałtyku*, wstęp, red. i oprac. K. Zajas, Kraków 2009; *idem*, *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich, czyli Inflant właściwych (tak szwedzkich jako i polskich), Estonii z Ozylią, Kurlandii i Ziemi Piltyńskiej*, wstęp, red. i oprac. K. Zajas, Kraków [cop. 2007]; *idem*, *Z dziejów Kościoła w Inflantach i Kurlandii (od XVI-go do XX-go stulecia)*, w: *idem*, *Portrety miast inflanckich. Pieśni gminne*, wstęp i red. K. Zajas, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2013, s. 149–192.

⁵⁷ H. Strods, *Życie i twórczość naukowa Bolesława Breżgo, historyka wschodniej Łotwy (Łatgalii – Inflant Polskich) (1887–1957)*, „Zapiski Historyczne”, LVIII, 1993, 2–3, s. 27–46.

⁵⁸ M.in. B. Breżgo, *Upes en ezeri Latgalē pēc XVIII g.s. dokumentiem*, „Daba”, 1927, 5, s. 195–203; *idem*, *Latgales XVIII gadsimta otrās puses un XIX gadsimta sākuma kartes*, „Latvijas PSR Zinātņu Akadēmija Vēstis”, 1951, 2, s. 321–331; Б. Брежго, *Очерки по истории крестьянских движений в Латгалии 1577–1907*, Рига 1956.

⁵⁹ *Idem*, *Latgolas inventari un generalmēreišonas zemū aproksti 1695–1784*, Daugavpili 1943; *idem*, *Latgolas pagotne*, Daugavpili 1943; *idem*, *Latgolas vēstures materiāli*, Daugavpili 1944.

⁶⁰ O dyskusji nad statusem łatgalskiego jako odrębnego języka lub dialektu łotewskiego zob. T. Wicherkiewicz, *Regionalne języki kolateralne Europy – porównawcze studia przypadku z polityki językowej*, Poznań 2014, s. 269–309.

⁶¹ А.А. Заварина, *Из истории поселения старообрядцев в Латгалии*, w: *Атеизм и религия (некоторые проблемы атеистического воспитания в латвийской ССР)*, Рига 1969, s. 153–172; *eadem*, *Из истории формирования русского населения*

ziemskiego (ros. Генеральное межевание)⁶² i o rewizjach dusz w Imperium Rosyjskim⁶³.

Równoległe łotewscy historycy na emigracji publikowali prace poświęcone Łatgalii po łotewsku, łatgalsku, angielsku i niemiecku. Mogli poruszać tematy nieakceptowane w kraju, jak historia Kościoła⁶⁴ czy odrębność regionalnej tożsamości i języka⁶⁵. Edgars Dunsdorfs poświęcił Inflantom Polskim sporo miejsca w syntezie historii Łotwy w XVIII w. oraz osobny tom dotyczący kartografii⁶⁶. Podstawowym problemem była jednak stała bolączka badaczy emigracyjnych, czyli odcięcie od krajowych źródeł.

Przełom 1989 r. zaowocował znacznym natężeniem piśmiennictwa historycznego dotyczącego Łatgalii. Powstały ujęcia z zakresu historii historiografii, gdzie można znaleźć pełną bibliografię dla odpowiednich okresów⁶⁷. Przytłaczająca większość badań koncentruje się jednak na dru-

в Латвии во второй половине XVIII – начале XIX в., „Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis”, 1977, 2, s. 70–84.

- ⁶² М.и.н. М.А. Цветков, *Картографические материалы Генерального межевания*, „Вопросы географии”, 31: История географических знаний и историческая география СССР, 1953, s. 90–110; Л.В. Милов, *О вариантах „Экономических примечаний” второй половины XVIII в.*, „История СССР”, 1957, 2, s. 96–121; *idem*, *Исследование об „Экономических примечаниях” к Генеральному межеванию: к истории русского крестьянства и сельского хозяйства второй половины XVIII в.*, Москва 1965.
- ⁶³ В.М. Кабузан, *Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий)*, Москва 1963; *idem*, *Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий)*, Москва 1971.
- ⁶⁴ S. Kučinskis SJ, *Latvijas zemju katoļu draudžu attīstība un kultūra pēc reformācijas. I daļa: Cēsu jeb Vidzemes-Kurzemes bīskapijas laika*, w: *Dzimtenes kalendārs 1982. gadam*, red. K. Vilnis, Vāsterās 1981, s. 57–177.
- ⁶⁵ M. Bukšs, *Latgaļu vītu vārdi un tūs pārveidošona = Die latgalischen (lettgallischen) Ortsnamen und ihre Umbildung*, „Acta Latgalica”, 6, 1976, s. 171–195; V.J. Zeps, *The placenames of Latgola. A Dictionary of East Latvian Toponyms*, Madison 1984.
- ⁶⁶ E. Dunsdorfs, *Latvijas vēsture 1710–1800*, Sundbyberg 1973; *idem*, *Latgales vēsturiskās kartes*, Melburnā 1991.
- ⁶⁷ K. Počs, I. Poča, *Ieskats Latgales vēstures historiogrāfijā (līdz 1945. gadam)*, Rēzekne 1993; A. Ivanovs, J. Šteimans, *Latgales vēstures historiogrāfija (1946–1999)*, Rēzekne 1999. Wprowadzenie w tematykę w języku polskim daje: Ē. Jēkabsons, *Termin „czasy polskie” w historiografii łotewskiej: jego treść i znaczenie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, XX, 2013, s. 43–54.

giej połowie wieku XIX i na XX stuleciu. Z kolei znaczna część publikacji dotyczących wcześniejszego okresu nie ma charakteru źródłowego lub opiera się na dość wąskim zasobie źródeł wydanych drukiem⁶⁸.

Heinrihs Strods podjął badania nad przemianami struktury etnicznej regionu⁶⁹. Ten sam autor opisał również dzieje Kościoła katolickiego na Łotwie, odgrywającego największą rolę w Łatgalii⁷⁰, zaś biskup Jānis Cakuls opracował materiały z archiwum kurialnego o poszczególnych parafiach⁷¹. W ostatnich latach ukazało się kilka cennych studiów Reinisa Norkārklisa na temat Kościoła katolickiego i relacji międzywyznaniowych⁷². Z perspektywy badań nad wybranym rejonem Wyszek należy odnotować zarys historii miasteczka i okolicy, zdecydowanie jednak skoncentrowany na dziejach najnowszych⁷³.

Zajmując się historią krajobrazu, nie można pominąć dorobku historii sztuki. W tym przypadku duże znaczenie ma praca Artursa Krūmiņa o drewnianych kościołach Łatgalii⁷⁴. Choć wydana w XXI w., została napisana jeszcze przed II wojną światową, w związku z czym autor mógł poddać analizie wiele świątyń obecnie nieistniejących (w tym stary kościół w Wyszkach). Zachowane do czasów obecnych budowle sakralne zaprezentowano w bogato

⁶⁸ Np. I. Poča, *Latgale Žečpospōlitas varā 16. gs. II puse – 18. gs. beigās*, Rēzekne 2009.

⁶⁹ H. Strods, *Latgales etniskās vēstures pētījumi un avoti*, Rīga 1989; *idem*, *Latgales iedzīvotāju etniskais sastāvs 1772. g.–1959. g.*, Rīga 1989; *idem*, *Sklad etniczny ludności Latgalii (b. Inflant Polskich) w latach 1772–1959*, „Przegląd Zachodniopomorski”, IV (XXXIII), 1989, 3–4, s. 161–209.

⁷⁰ *Idem*, *Latvijas katoļu baznīcas vesture 1075.–1995.*, Rīga 1996.

⁷¹ J. Cakuls, *Latvijas Romas Katoļu Draudzes. Kūrijas Arhīva materiālu apkopojums*, Rīga 1997.

⁷² R. Norkārklis, *Protestanti un austrumu krietieši Latgalē Polijas-Lietuvas valdīšanas laika, 1582–1772*, „Ceļš. Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultātes teoloģisks, reliģijpētniecisks un kultūrvēsturisks izdevums”, 61, 2011, s. 147–178; *idem*, *Diocesan clergy of Livonia-Courland 1685–1772/1795*, „Bažņīcīos istorijos studijos”, V, 2012, s. 209–229; *idem*, *Ebreji un Katoļu baznīca Poļu Livonijā*, w: *Vēsture: avoti un cilvēki. XXII zinātniskie lasījumi. Vēsture XVI*, Daugavpils 2013, s. 259–266; *idem*, *The Dominican friars in Polish Livonia and the Duchy of Courland: between history and the Black legend*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, VII, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 277–293.

⁷³ L. Petrova, *No Višķu pagasta vēstures*, [s.l.] 2004.

⁷⁴ A. Krūmiņš, *Latgales koka baznīcas. Romas katoļu draudzēs 18. gadsimtā*, [Rīga] 2016.

I. WPROWADZENIE

ilustrowanym tomie inwentaryzacyjnym⁷⁵. Z kolei materiały generalnego pomiaru ziemskiego są wykorzystywane już nie tylko w badaniach społeczno-gospodarczych, ale także pod kątem przemian przyrodniczych – zmian zasięgu występowania poszczególnych gatunków zwierząt⁷⁶.

W znacznej mierze odrębne nurty stanowią prace poświęcone historii mniejszości etnicznych i religijnych, pisane przede wszystkim w języku rosyjskim. Na temat ludności żydowskiej powstały dość powierzchowne ujęcia ogólne⁷⁷ oraz seria prac zbiorowych o Żydach Dyneburga⁷⁸. Liczne są natomiast publikacje o łatgalskich staroobrzędowcach, w tym kilka zbiorów artykułów⁷⁹ i bardzo pomocna praca o historii wsi Daniszewka⁸⁰.

-
- ⁷⁵ R. Kaminska, A. Bistere, *Sakrālās arhitektūras un mākslas mantojums Daugavpils rajonā*, Rīga 2006.
- ⁷⁶ В.Ю. Румянцев, А.А. Голубинский, М.С. Солдатов, Д.А. Хитров, *Земледельческое освоение и состояние фауны Европейской России по материалам Генерального межевания*, w: *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2013 год. Земледельцы и землевладельцы российской деревни конца XV – конца XX веков: экономическое, социальное и культурное развитие*, red. Е.Н. Швейковская et al., Москва 2014, s. 89–107; М.С. Солдатов, В.Ю. Румянцев, А.А. Голубинский, Д.А. Хитров, *Осетровые рыбы Европейской России на рубеже XVIII–XIX вв. в материалах Генерального межевания*, „Исторический журнал: научные исследования”, 2014, 5 (23), s. 512–525.
- ⁷⁷ M. Melers, *Ebreju kapsētas Latvijā = Jewish Cemeteries in Latvia = Еврейские кладбища в Латвии*, Rīga 2006; *idem, Jewish Latvia: Sites to Remember. Latvian Jewish Communities Destroyed in the Holocaust*, Tel-Aviv 2013.
- ⁷⁸ Do czasów sprzed drugiej połowy XIX w. sięga tylko jeden artykuł w pierwszym tomie: З.И. Якуб, *Евреи в Динабурге – Двинске – Даугавпилсе*, w: *Евреи в Даугавпилсе. Исторические очерки*, red. Л.М. Цилевич, Б.З. Волкович, А.Ц. Фишиль, Даугавпилс 1993, s. 11–89.
- ⁷⁹ *Русские в Латвии*, 3: *Из истории и культуры староверия*, red. И.И. Иванов, Рига 2003; *Староверие Латвии*, red. И. Иванов, Рига 2005; В. Никонов, *Староверие Латгалии. Очерки по истории староверческих обществ Режицкого и Люцинского уездов (2-я половина XVII – 1-я половина XX вв.)*, Резекне 2008; *Latvijas vecticībnieki: identitātes saglabāšanas vēsturiskā pieredze. Rakstu krājums*, red. A. Gavriļins, Rīga 2014 = *Латвийские староверы: исторический опыт сохранения идентичности. Сборник статей*, red. А. Гаврилин, Рига 2014.
- ⁸⁰ И. Кирничанская, *Исследование истории возникновения поселения и общины староверов в Данишевке в XVII-XIX веках*, Рига 2013 [praca dyplomowa zamieszczona na stronie: <http://www.russkije.lv/ru/pub/read/Kirnichanskaya/>] [dostęp: 25 VIII 2021].

Ponadto przydatne są publikacje dotyczące administracji ziem przejętych przez Rosję podczas I rozbioru, w tym Łatgalii. Można tu wskazać zarówno pozycje dawne⁸¹, jak i współczesne⁸².

Do tematyki Inflant Polskich wraca polska nauka⁸³. Krzysztof Zajas poddał analizie fenomen kultury polsko-inflanckich elit, przypominając prace Gustawa Manteuffla⁸⁴. Kulturą szlachty inflanckiej zajęła się także Teresa Rączka-Jeziorska⁸⁵. Stanisław Litak wydał akta jedynej kompletnie zachowanej wizytacji diecezji inflanckiej z XVIII w.⁸⁶ Inflanty Polskie zostały uwzględnione w serii spisów urzędników dawnej Rzeczypospolitej⁸⁷. Z kolei wielką zasługą Bogusława Dybaśa jest zwrócenie uwagi na zachowane w ryskim archiwum księgi grodzkie Dyneburga⁸⁸, z których część dokumentów zamieszczono ostatnio w krytycznej edycji⁸⁹.

---

⁸¹ U.L. Lehtonen, *Die polnischen Provinzen Russlands unter Katharina II. in den Jahren 1772–1782. Versuch einer Darstellung der anfänglichen Beziehungen der russischen Regierung zu ihren polnischen Untertanen*, tłum. G. Schmidt, Berlin 1907.

⁸² V.N. Gajdućik, M. Barelkowski, *Die Gouvernements Vicebsk und Mahilëu nach den Teilungen Polen-Litauens (1772–1830/31)*, w: *Die Teilungen Polen-Litauens. Inklusions- und Exklusionsmechanismen – Traditionsbildung – Vergleichsebenen*, red. H.-J. Bömelburg, A. Gestrich, H. Schnabel-Schüle, Osnabrück 2013, s. 245–289.

⁸³ O początkach tego etapu badań zob. M. Biskup, *Z wędrowek po archiwach, bibliotekach i historycznych regionach Łotwy*, „Zapiski Historyczne”, 58, 1993, 2–3, s. 75–84. Przeglądowo zob. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, III: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012.

⁸⁴ K. Zajas, *Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich*, Kraków 2008. Zob. wyżej opracowane przez Krzysztofa Zajasa reedycje dzieł G. Manteuffla.

⁸⁵ T. Rączka-Jeziorska, *Inflanckie pitoreski. Kultura dworu ziemiańskiego dawnych Inflant Polskich w XIX wieku*, Warszawa 2018.

⁸⁶ *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku / Acta visitationis generalis dioecesis Livoniae et Curlandiae seu Piltinensis anno 1761 peractae*, wyd. S. Litak, Toruń 1998.

⁸⁷ *Urzędnicy inflanccy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994; *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, IX, oprac. K. Mikulski, A. Rachuba, Kórnik 1994.

⁸⁸ B. Dybaś, *Księgi grodzkie dyneburskie w Łotewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Rydze*, „Zapiski Historyczne”, 61, 1996, 4, s. 111–117; *idem*, *Materiały źródłowe do dziejów województwa inflanckiego i powiatu piltyńskiego w Państwowym Archiwum Historycznym Łotwy w Rydze*, „Archeion”, 101, 2000, s. 87–92.

⁸⁹ *Szlachta polsko-inflancka wobec przełomu. Materiały z dyneburskich akt grodzkich i ziemskich z lat 1764–1775*, wyd. B. Dybaś, P.A. Jeziorski, T. Wiśniewski, Toruń 2018.

I. WPROWADZENIE

Na zakończenie tego pobieżnego przeglądu literatury chciałbym wspomnieć o dwóch stosunkowo nowych pracach poświęconych Łatgalii, autorstwa Catherine Gibson⁹⁰ i Bohdana Cywińskiego⁹¹. Łączy je interesujące podejście do tematu i docenienie przeszłości regionu przez ludzi z zewnątrz. Niestety, wspólny jest także chroniczny brak precyzji, prowadzący u Cywińskiego do tendencyjności narracji, zaś u Gibson do dramatycznych niekiedy błędów merytorycznych.

3. ŹRÓDŁA

3.1. RĘKOPIŚMIENNE

Koncentracja pracy na mikroanalizach wybranych rejonów spowodowała, że zdecydowaną większość źródeł pisanych stanowią rękopiśmienne materiały archiwalne. Kwerendą starałem się objąć wszystkie archiwa dysponujące dokumentacją choć częściowo dotyczącą opisywanych miejscowości. Pod względem proveniencji są to archiwalia państwowe, kościelne i prywatne. Reprezentowane są akta administracji zmieniających się państw. Szczególnie istotne są źródła opisowe, powstałe po zajęciu każdego regionu przez nowe władze (austriackie, pruskie i rosyjskie). Równocześnie mamy do czynienia z okresem szybkiego przyrostu dokumentacji, związanego z rozwojem nowoczesnych oświeconych monarchii i ich biurokracji, którą tworzyła „administracja niesłychanie ambitna, w pewnym sensie «wścibska», starająca się wszystko wiedzieć i zwłaszcza wszystko zliczyć”⁹². Nie zapominając o stałych wątpliwościach co do wiarygodności danych, są to materiały bardzo użyteczne.

Dla badania stosunków między grupami religijnymi olbrzymie znaczenie ma dokumentacja kościelna. Niestety, dysponujemy materiałami pochodzącymi jedynie od niektórych grup. Wszędzie przynajmniej częściowo zachowane są akta Kościoła rzymskokatolickiego, w tym kluczowe księgi

---

⁹⁰ C. Gibson, *Borderlands between History and Memory. Latgale's Palimpsestuous Past in Contemporary Latvia*, Tartu 2016.

⁹¹ B. Cywiński, *Tożsamość, która wymaga wysiłku. O Łatgalii i Łatgalach*, Warszawa [cop. 2017].

⁹² W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1983, s. 106.

3. ŹRÓDŁA

metrykalne⁹³ i protokoły wizytacji⁹⁴. Z Bukowiny i Suwalszczyzny istnieją także materiały wspólnot ewangelicko-augsburskich. Obfita jest spuścizna archiwalna bukowińskiej metropolii prawosławnej, nieliczne są natomiast dokumenty wytworzone przez Kościół greckokatolicki. Z żadnej spośród opisywanych miejscowości nie ma akt gminy żydowskiej lub wspólnoty staroobrzędowców i informacje na ich temat muszą być czerpane skądinąd.

Pomiędzy badanymi regionami zachodzą istotne różnice w ilości i specyfice dostępnych archiwaliów. Odmienne były realia, w których powstawały poszczególne źródła. Istotnym ograniczeniem jest bardzo różny stopień zachowania dokumentacji. Źródła dotyczące Bukowiny są zachowane bardzo licznie i dość kompletnie, natomiast materiały o Łatgalii i Suwalszczyźnie doznały licznych strat, zwłaszcza podczas II wojny światowej.

Dotkliwie jest zniszczenie wielu ważnych źródeł z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Niektóre z nich szczęśliwie zostały skopiowane przed wojną, jak dokumenty ze zbiorów Archiwum Skarbu Koronnego i Biblioteki Ordynacji Krasińskich, których fotokopie wykonał szwedzki językoznawca Knut Olof Falk, po jego śmierci przekazane do Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Z perspektywy moich badań bardzo przykry jest brak materiałów Ministerium Spraw Wewnętrznych Księstwa Warszawskiego oraz przetrwanie jedynie mniejszości akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Królestwa Polskiego⁹⁵, prawie całkowite zniszczenie akt Zarządu Wyznaniowego z tego samego okresu⁹⁶ i, analogicznie, gigantycznych zbiorów akt wymiaru sprawiedliwości⁹⁷.

Iście detektywistyczny charakter miały poszukiwania ksiąg metrykalnych. Zasadę pertynencji terytorialnej realizują jedynie księgi

---

⁹³ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 91–129. Ostatnio: P. Miodunka, *Spółeczność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2021, s. 84–103.

⁹⁴ Zob. S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, V, 1962, 3 (19), s. 41–58.

⁹⁵ K. Konarski, *Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*, w: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, II: *Archiwa poroźbiorowe i najnowsze*, red. *idem*, Warszawa 1956, s. 142–151.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 189–195.

⁹⁷ A. Stebelski, *Akta władz wymiaru sprawiedliwości i sądów polskich 1807–1876*, w: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, I: *Archiwum Główny Akt Dawnych*, red. *idem*, Warszawa 1957, s. 276–306.

I. WPROWADZENIE

z Suwalszczyzny i bukowińskie prawosławne. Odpowiednie materiały znajdują się w Suwałkach w Archiwum Państwowym (księgi metrykalne cywilne i ewangeliczne), Muzeum Okręgowym (parafia łacińska Jeleniewo) i Parafii Rzymskokatolickiej św. Aleksandra. Akta bukowińskich parafii prawosławnych z okolic Seretu przechowywane są w archiwum w Suczawie. Pozostała dokumentacja trafiła daleko od miejsca powstania.

Księgi metrykalne wielu parafii łacińskich (m.in. w Serecie) oraz wspólnot protestanckich zostały wywiezione z Bukowiny przez Niemców, opuszczających region w ramach przesiedlenia do Rzeszy w 1940 r. Obecnie księgi te znajdują się w specjalnym dziale genealogicznym w archiwum w Lipsku.

Łatgalskie księgi metrykalne parafii rzymskokatolickich przechowywane były w okresie międzywojennym w archiwum okręgowym w Dyneburgu (Daugavpils aprinķa valsts archīvs). Ostatnia wzmianka na ich temat to zachowany w spuściźnie Bolesława Breżnego spis, w którego nagłówku podano, że księgi zostały wysłane do Rygi na przełomie 1942 i 1943 r. Było wśród nich 12 tomów z parafii Wyszki, obejmujących okres 1773–1856⁹⁸. Niestety, śluch po nich zaginął i w Rydze nie ma śladu, żeby w ogóle dotarły na miejsce. Szczęśliwie część ksiąg została skopiowana już w końcu XVIII w. i te materiały znajdują się w archiwum w Mińsku.

Odmienny problem dotyczy innej części źródeł. Rygorystyczne stosowanie przez administrację klucza terytorialnego i dzielenie zasobów pomiędzy różne państwa poważnie zakłóca spójność materiałów o wspólnej proveniencji. Szczególnie dobitnym przykładem są materiały generalnego pomiaru ziemskiego dawnych Inflant Polskich z 1785 r., obecnie dość chaotycznie podzielone między archiwa Moskwy (mapy powiatów i komentarze ekonomiczne), Rygi (mapy poszczególnych majątków, opisy pomiarów, notatki polowe) i Mińska (część notatek polowych). W Rydze część akt ma w dodatku pomieszane sygnatury, a niektóre zaginęły. Z kolei materiały pruskie – Generaldirektorium Neuostpreussen – są rozdzielone między Warszawę i Berlin. W obu archiwach korzysta się z kopii tego samego niemieckojęzycznego katalogu. Zaznaczono w nich, jakie dokumenty są na miejscu, a które w drugim kraju⁹⁹. Pomiedzy Ukrainę i Rumunię

---

⁹⁸ Latvijas Nacionālā bibliotēka, Reto grāmatu un rokraustu krājums, RX3, 13, 4, k. 222–223.

⁹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD], General Direktorium, Departement Neuostpreussen [GDN]; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie [GStA PK], II HA, General Direktorium, Ab. 11, GDN.

3. ŹRÓDŁA

podzielono natomiast akta bukowińskiej metropolii prawosławnej, których część znajduje się w Czerniowcach, a część w Suczawie¹⁰⁰. To samo dotyczy dokumentacji katastralnej¹⁰¹.

3.2. OPUBLIKOWANE ŹRÓDŁA PISANE I IKONOGRAFICZNE

Pierwszą grupę w tej kategorii źródeł stanowią publikacje z XVIII i początku XIX w. Nie mają one zazwyczaj bezpośredniego związku z opisywanymi fragmentami wybranych regionów, jednakże oferują wartościowy kontekst dla źródeł rękopiśmiennych. W tych kategoriach warto wymienić prezentacje Bukowiny i Prus Nowowschodnich jako nowych prowincji austriackich i pruskich. Ich autorzy opierali się głównie na urzędowych materiałach statystycznych (często bardzo nieprecyzyjnych) oraz własnych obserwacjach¹⁰². August Carl Holsche przedstawił obszerny i wieloaspektowy opis ziem zaboru pruskiego, którego pierwszy z trzech tomów poświęcił Prusom Nowowschodnim¹⁰³. Względem Bukowiny takich publikacji jest więcej, choć nie są aż tak dokładne¹⁰⁴. W ówczesnej berlińskiej prasie ukazały się artykuły o staroobrzędowcach, w związku z ich „odkryciem” na Suwalszczyźnie¹⁰⁵.

---

¹⁰⁰ Державний архів Чернівецької області (Państwowe Archiwum Obwodu Czerniowieckiego w Czerniowcach) [DACZO], f. 320; Arhivele Naționale ale României w Suczawie [ANS], f. 11, Mitropolia Bucovinei [MB].

¹⁰¹ K. Scharr, C. Ungureanu, *Quellenbestand und editorische Gestaltung*, w: *Der Franziszeische Kataster...*, s. 81–98.

¹⁰² J. Wąsicki, *Pruska literatura urzędnicza z końca XVIII i początku XIX wieku, opisująca ziemie polskie zaboru pruskiego*, „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, IV, 1958, 2, s. 257–269.

¹⁰³ A.C. Holsche, *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu- Ostpreußen. Nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, 1, Berlin 1800. Biogram autora zob. *Holsche August Carl* w: R. Straubel, *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, 1, München 2009, s. 435–436.

¹⁰⁴ *Bukowina*, w: A.L. Schlözer, *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*, 8, Göttingen 1781, s. 145–153; J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien*, Wien 1804; S. Bredetzky, *Reisebemerkungen über Ungern und Galizien*, 1, Wien 1809; *Topographisch-statistische Uebersicht der Bukowina*, „Hesperus. Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser”, 27, 1820, Beilage 8, s. 53–60.

¹⁰⁵ Rochow, *Einige Nachrichten über die in Neuostpreussen befindlichen Philipponen*, „Neue Berlinische Monatsschrift”, 1799, 1, s. 403–422; [A.L.] Schlözer, *Anmerkungen*,

I. WPROWADZENIE

Warto tu zwrócić uwagę na postać wybitnego historyka z Getyngi, Augusta Ludwiga von Schlözera (1735–1809), jako na rzadki przypadek autora piszącego i o Bukowinie, i o Suwalszczyźnie, choć w obu przypadkach są to publikacje drugorzędne w jego bogatym dorobku¹⁰⁶.

Drugą grupę tworzą wydawnictwa źródłowe publikowane w późniejszym okresie przez historyków. Część spośród nich została już wspomniana przy omawianiu stanu badań wraz z innymi dziełami zasłużonych na polu edycji źródeł badaczy, takich jak Johann Polek na Bukowinie czy Bolesław Breżgo w Łatgalii. Ograniczę się zatem do ogólnego przedstawienia typów źródeł, jakie wydawano drukiem w różnych okresach.

Podczas historiograficznego ożywienia na Bukowinie na przełomie XIX i XX w. opublikowano większość (dotąd rękopiśmiennych) opisów regionu, sporządzanych w początkowym okresie rządów austriackich. Wspomnianym już charakterystycznym rysem analiz z XIX/XX w. jest zaopatrywanie tekstu w obszerne załączniki źródłowe, nieraz zajmujące ponad połowę tomu. W późniejszych czasach wydawnictw źródłowych odnośnie do Bukowiny było znacznie mniej. Nie uwzględniam tu współczesnych przekładów ważniejszych tekstów źródłowych z języka niemieckiego na rumuński lub ukraiński.

Dla Suwalszczyzny pomocne wydawnictwa źródłowe pojawiły się głównie w ostatnich latach. Kopalnią informacji są wydane opisy parafii, sporządzone na polecenie biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego¹⁰⁷ w 1784 r., w ramach akcji zainicjowanej przez prymasa Michała Poniatowskiego¹⁰⁸. Warto również odnotować, niestety niekompletną, edycję części inwentarzy ekonomii grodzieńskiej¹⁰⁹.

---

die Raskolnikern überhaupt und die Russischen Filipanen besonders, betreffend, „Neue Berlinische Monatsschrift”, 1802, 2, s. 91–113; S., *Die Philipponen in Neuostpreussen*, „Neue Berlinische Monatsschrift”, 1803, 10, s. 99–115.

¹⁰⁶ M. Peters, *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)*, *Forschungen zur Geschichte der Neuzeit*. Marburger Beiträge, 6, Münster 2005. Tam dalsza literatura.

¹⁰⁷ Ignacy Massalski (1726–1794) był biskupem wileńskim od 1762 r., zob. I. Szybiak, *Massalski Ignacy Jakub* [hasło], w: *Polski Słownik Biograficzny* [PSB], 20, Wrocław 1975, s. 135–139.

¹⁰⁸ T. Naruszewicz, *Wstęp*, w: *Opisy parafii dekanatu Olwita...*, s. 5–6. Zob także opis źródła i okoliczności jego powstania w: *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, oprac. W. Wernerowa, „*Studia Podlaskie*”, I, 1990, s. 99–105.

¹⁰⁹ *Inwentarze Guberni Szczeberskiej*, oprac. G. Krupiński, Warszawa 2011.

3. ŹRÓDŁA

Lustrację starostwa dyneburskiego z 1765 r. wydano już na początku XX w.¹¹⁰, natomiast Bolesław Breżgo udostępnił kolejne inwentarze z czasów Inflant Polskich oraz część materiałów generalnego pomiaru ziemskiego. Ta ostatnia publikacja pociągnęła za sobą nieoczekiwaną negatywną konsekwencję: większość badaczy historii Łatgalii sięga tylko do wydawnictwa Breżgo, nie korzystając z niepublikowanych, a bardziej szczegółowych, zasobów moskiewskich archiwów.

Bardzo skromnie prezentują się zasoby źródeł ikonograficznych względem trzech omawianych w pracy rejonów w badanym okresie. W tej kategorii wymienić można jedynie łatgalskie prace Johanna Christopha Brotze (1742–1823). Brotze, nauczyciel z Rygi, znaczną część życia poświęcił na podróże po Inflantach, podczas których rysował odwiedzone miejsca¹¹¹. Większość jego dzieł przedstawia Rygę i okolice, jednak dotarł także do Łatgalii (ryc. 38 i 39). Przechowywany w Bibliotece Akademickiej Uniwersytetu Łotewskiego zbiór prac Brotze został niedawno opublikowany¹¹², jest także dostępny w uniwersyteckim repozytorium cyfrowym¹¹³.

3.3. ŹRÓDŁA KARTOGRAFICZNE

Wobec szczególnego znaczenia dla tej pracy materiałów kartograficznych konieczne jest poświęcenie nieco więcej miejsca na omówienie podstawowych źródeł tego rodzaju. Pod względem przeznaczenia dzielą się one zasadniczo na topograficzne mapy wojskowe (tzw. zdjęcia), sporządzane na potrzeby sztabowe armii nowoczesnych monarchii¹¹⁴, mapy tematyczne oraz mapy własnościowe i katastralne, przedstawiające obszar danego kompleksu dóbr lub poszczególne wsie. Z perspektywy rozwoju kartografii mamy do czynienia z okresem przejściowym, gdy tradycyjne niedokładne pomiary

---

¹¹⁰ *Историко-юридические материалы, извлеченные изъ актовыхъ книгъ губерній Витебской и Могилевской*, 31, red. Д.И. Довгялло, Витебськ 1903.

¹¹¹ A. Taimiņa, *Johana Kristofa Broces (Brotze, 1742–1823) dzīvesgājums un viņa rokkrakstu kolekcija LU Akadēmiskajā Bibliotēkā*, Rīga 2013 [praca doktorska w zbiorach Uniwersytetu Łotewskiego].

¹¹² J.K. Broce, *Zīmējumi un apraksti*, 1–4, Rīga 1992–2007.

¹¹³ J.C. Brotze, *Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospecte, Wapen, etc.*, Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka, <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/2354> [dostęp: 20 VIII 2021].

¹¹⁴ O mapach wojskowych (wbrew tytułowi – także austriackich, pruskich i rosyjskich) zob. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921.

I. WPROWADZENIE

i rysowanie „na oko” stopniowo zastępowały specjalne zespoły, kartujące teren przy pomocy regularnej sieci triangulacyjnej.

Dla Suwalszczyzny bardzo cennym źródłem kartograficznym z okresu przedrozbiorowego jest mapa ekonomii grodzieńskiej (ryc. 8). Wiele informacji na jej temat przynosi sam długi tytuł:

Mappa ogólna ekonomij JKMości Grodzieńskiej razem z przyległymi leśnictwami wziętej z oznaczeniem wewnątrz i dokoła leżących dóbr ziemskich, tudzież gruntów od ekonomij odeszłych, z wymiarów szczególnych na skalę małą, samemi obrębów obwodami przeniesiona, i dla poznania naturalnej guberniów, kluczów, wsi, kwater, straż, a w nich rzek, stawów, młynów, tartaków, jezior, ostępów, sytuacji, geometrycznie sporządzona w roku 1781¹¹⁵.

W tytule podano zatem datę wykonania mapy. Wspomniano o wykonanych pomiarach („geometrycznie sporządzona”), o czym przypomina także podana w sznurach i milach skala oraz rysunek w lewym dolnym rogu mapy, poniżej tytułu, przedstawiający postacie w krajobrazie przy wielkim kompasie. Celem wykonania mapy miało być poznanie realnego położenia i kształtu posiadłości królewskich. Z kolei dzięki zapisowi w prawym dolnym rogu znamy autora mapy i pierwotne miejsce jej przechowywania:

JWM Pan Markiewicz komornik województwa wileńskiego użyty do usług JKMcI, Mappę Generalną Ekonomii Grodzieńskiej JKMcI z leśnictwami przez siebie zrobioną, do Komissyi Ekonomicznej oddał, która do archiwum oddaje się. W Warszawie dnia 15 lutego roku 1782. Mniszech MNLitt Prezes.

Zespołem wykonawców mapy kierował Józef Markiewicz (zm. 1791), ceniony mierniczy, zatrudniony przez Antoniego Tyzenhauza do pomiarów i kartowania litewskich ekonomii¹¹⁶. Przytoczonego zapisku dokonał Michał Jerzy Wandalin Mniszech, pełniący wówczas (w latach 1781–1783) funkcję marszałka nadwornego litewskiego („MNLitt”)¹¹⁷.

---

¹¹⁵ AGAD, Zbiór Kartograficzny, 67–1.

¹¹⁶ M. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza w Ekonomii Grodzieńskiej za rządów Antoniego Tyzenhauza*, „Białostoczczyzna”, 1/49, 1998, s. 15–29.

¹¹⁷ A. Rosner, *Mniszech Michał Jerzy Wandalin* [hasło], w: PSB, 21, Wrocław 1976, s. 480–484.

3. ŹRÓDŁA

Mapa posiada dość szczegółową legendę, rozróżniającą granice własnościowe, elementy sieci osadniczej i krajobrazu przyrodniczego¹¹⁸. Warto jeszcze podkreślić szczególne zorientowanie mapy na południowy zachód.

Znaczenie mapy ekonomii polega na uchwyceniu stanisławowskiej kolonizacji w jej apogeum, tuż po okresie działalności Tyzenhauza. Skoro powstała na zamówienie administracji ekonomii, musiała przedstawiać stan aktualny. Pod względem dokumentacji stanu osadnictwa jest to źródło wiarygodne. Z drugiej strony, pomiary były z pewnością niedokładne i niepełne, o czym dobitnie świadczą częściowo fantastyczne kształty jezior oraz schematyczne przedstawienie biegu rzek. Również sieć drożna ukazana jest w sposób uproszczony. Podobnie nie można w pełni zaufać lokalizacjom miejscowości i ukazanym między nimi odległościom.

Wojskowe zdjęcia topograficzne zrealizowano we wszystkich trzech regionach, choć w bardzo różnym czasie i odmiennej skali. W monarchiach Habsburgów i Hohenzollernów miało to miejsce jeszcze w XVIII w., podczas gdy w Rosji – dopiero w połowie następnego stulecia. Tego rodzaju mapy wykonywano odręcznie w jednym egzemplarzu, z którego później robiono kopie, często w zredukowanej skali. Charakterystycznym zjawiskiem było utajnienie austriackich i pruskich map, których istnienie ujawniono dopiero po upływie stulecia, w końcu XIX w.¹¹⁹

Najbardziej szczegółowym przedstawieniem kartograficznym Suwalszczyzny (aż do XX w.!) jest pruska wojskowa *Krieges Karte*¹²⁰, wykonana w latach 1795–1800 w znakomitej skali 1:33 300 (ryc. 9–11). Naczelne kierownictwo sprawował generał-porucznik Levin von Geusau, w terenie zaś prace nadzorował major von Stein, który dokonał zdjęcia terenu w latach 1795–1798¹²¹. Było to jedno z wielu przedsięwzięć kartograficznych ówczesnych Prus, zapoczątkowanych przez tzw. zdjęcia fryderycjańskie za panowania

---

¹¹⁸ O mapie por. M. Moroz, *Działalność Józefa Markiewicza...*, s. 22–23.

¹¹⁹ J. Paldus, *Die Einverleibung Galiziens und der Bukowina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772 und die Landesaufnahme durch den k.k. Generalquartiermeisterstab 1775–1783*, „Mitteilungen der k.k. Geographische Gessellschaft in Wien”, 59, 1916, 7, s. 417–455; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 173–174; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010, s. 19–25.

¹²⁰ Berlin, Staatsbibliothek, Kartenabteilung, Kart. Q 17030, arkusze 22 i 27.

¹²¹ O twórcach mapy zob. T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora pod tytułem „Nowe Prusy Wschodnie” z lat 1795–1800*, „Rocznik Białostocki”, 7, 1967 s. 184–188.

I. WPROWADZENIE

Fryderyka II. Opracowywano je w dobrej skali, z dużą dokładnością i precyzją, jednak jeszcze bez systemowej podstawy triangulacyjnej¹²². W przypadku Prus Nowowschodnich dokonywano pomiarów geodezyjnych. Osnowę astronomiczno-trigonometryczną opracował dopiero do roku 1800 Johann Christoph Textor, przygotowując do publikacji redukcję mapy wojennej¹²³.

Tzw. mapa Textora–Sotzmana została wykonana w skali 1:152 500. Jej skrócona nazwa przywołuje nazwiska autora – Johanna Christopa Textora i wydawcy – Daniela Friedricha Sotzmana¹²⁴. Właściwy tytuł przedstawia dzieje jej powstania, łącznie z pracami nad *Krieges Karte*:

Topographisch-Militarische Karte vom vormaligen Neu Ostpreussen oder dem jetzigen Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau, nebst dem Russischen District. Mit Allerhöchster Genehmigung aus der großen unter Leitung des General Quartiermeisters, General Lieutenants v. Geusau, und unter örtlicher Aufsicht des Quartiermeisters Oberst-Lieutenants v. Stein aufgenommenen Vermeßungs Karte auf XV Blaetter reducirt, nach eigenen trigonometrischen Meßungen und astronomischen Beobachtungen berichtet, und nach den topographischen Registern redigirt vom Artillerie Lieut. v. Textor. Herausgegeben von D. F. Sotzman Königl. Kriegs Rath u. Geograph d. Acad. d. Wißs. Berlin 1808. Gravé par Charles Mare, a Berlin.

Mapa została wydana w momencie, gdy, jak wyraźnie zaznacza napis tytułowy, nie były to już „Nowe Prusy Wschodnie”, lecz „północna część Księstwa Warszawskiego”, a zatem innego, wrogiego Prusom państwa. Zastosowano trzy rodzaje pomiarów: astronomiczne, trigonometryczne i topograficzne. Pierwsze posłużyły do ustalenia współrzędnych geograficznych wybranych miejscowości. Następnie przeprowadzono triangulację

---

¹²² W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*, Berlin – New York 1972. O tej konkretnej mapie zob. A. Konias, *Kartografia topograficzna...*, s. 147–160.

¹²³ W. Scharfe, *Abriss der Kartographie...*, s. 109–110.

¹²⁴ AGAD, Zbiór Kartograficzny, 8–1. Zob. T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora...*, s. 181–206. Por. o podobnym przedsięwzięciu: B. Wolak, *Znaki kartograficzne i metody prezentacji zastosowane na drukowanej „Karte von Ost-Preussen nebst Preussich Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict...” (1802–1810)*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, Z dziejów kartografii, XVII, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiański, Warszawa 2013, s. 215–222.

3. ŹRÓDŁA

(w ograniczonym zakresie – z uwagi na pośpiech), którą wypełniło topograficzne zdjęcie terenu, wykonane w kilku etapach przez wyznaczone grupy ludzi z konduktorem na czele każdej¹²⁵.

Ostatnim ważnym źródłem kartograficznym dla Suwalszczyzny jest Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, znana jako Mapa Kwatermistrzostwa (ryc. 12)¹²⁶. Zadaniem kwatermistrzostwa armii Królestwa Polskiego było zbieranie i opracowywanie informacji na temat potencjalnego pola walki, w czego skład wchodziły prace kartograficzne¹²⁷. Przygotowywanie zdjęcia Królestwa w skali 1:42 000 rozpoczęto już w roku 1822, w związku z równoczesnym (od 1821) kartowaniem zachodnich guberni Rosji (tzw. mapa Szuberta, zob. niżej). Oparto się na wcześniejszych pomiarach austriackich i pruskich, które uzupełniono częściową triangulacją i aktualizacją w terenie. Terenów województwa augustowskiego nie zdążono skartować przed powstaniem listopadowym, podczas którego prace nad mapą zostały wstrzymane. Po powstaniu zdjęcie terenu dokończyli wojskowi rosyjscy i to z tego okresu (lata 30.) pochodzi treść arkuszy obejmujących Suwalszczyznę. Prace ukończono w roku 1839 i taką datę zamieszczono na wydanej mapie, choć faktycznie wydrukowano ją dopiero w 1843 r., w zredukowanej skali 1:126 000, a publicznie udostępniono w 1857¹²⁸.

Bogate są zasoby zdjęć topograficznych Bukowiny, wchodzące w skład szeroko zakrojonych przedsięwzięć tzw. zdjęć józefińskich i franciszkańskich¹²⁹. Mapy w ówczesnej monarchii habsburskiej wykonywano w małej liczbie kopii, były tajne i służyły wyłącznie na potrzeby armii i zarządzania przez administrację centralną¹³⁰. Do kartowania północnej Mołdawii major Friedrich von Mieg przystąpił od razu, gdy tylko wojska austriackie wkroczyły na jej teren. Niestety, zaginęła wykonana wówczas mapa w skali 1:28 800. Przetrwała natomiast mapa topograficzna Bukowiny opracowana w latach 1773–1775 w skali

---

¹²⁵ O metodzie pracy zob. T. Lankamer, *Mapa J.C. Textora...*, s. 188–193.

¹²⁶ *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* [Kwatermistrzostwa WP], oprac. K. Richter, 1839 [1843], kol. VI, sek. III, <http://polona.pl/item/3742198/41/> [dostęp: 25 VIII 2021].

¹²⁷ O kwatermistrzostwie zob. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa...*, s. 83–105.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 119–140, 152–174.

¹²⁹ Mapy wszystkich ziem habsburskich dostępne w portalu: Arcanum Maps, <http://mapire.eu/en/> [dostęp: 25 VIII 2021].

¹³⁰ J. Vann, *Mapping under the Austrian Habsburgs*, w: *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, red. D. Buisseret, Chicago – London 1992, s. 162–167.

I. WPROWADZENIE

1:57 600 (ryc. 17)¹³¹. Ma ona jeszcze charakter raczej schematyczny i daleko jej do późniejszej precyzji. Znacznie dokładniejszą mapą w skali 1:28 800 dysponujemy natomiast z roku 1790 (ryc. 21)¹³². Dopiero w tym przypadku materiał z Bukowiny odpowiada standardom zdjęć józefińskich z pozostałych prowincji¹³³. Zdjęcia franciszkańskie na Bukowinie rozpoczynają prace z 1828/1829 r., kiedy to równoległe powstały mapy: topograficzna i katastralna, obie w skali 1:28 800, na których precyzyjnie oznaczono każdy dom i każdą działkę na skartowanym obszarze (ryc. 30 i 31)¹³⁴. Ponadto na podstawie wyżej wymienionych wykonano rozmaite mapy topograficzne w zredukowanej skali. Pomocniczo sięgałem jeszcze do późniejszego zdjęcia topograficznego Galicji i Bukowiny z lat 1861–1864¹³⁵.

Z Bukowiny pochodzi wiele innych wartościowych materiałów kartograficznych. Godną uwagi grupą są mapy tematyczne, wykonywane w początkowym okresie rządów austriackich, które graficznie przedstawiają zagadnienia wojskowe, administracyjne i religijne. Kolejne projekty przebiegu granic prowincji mają znaczenie ze względu na przygraniczne położenie Seretu (ryc. 18)¹³⁶. Istnieje mapa przedstawiająca lokalizację parafii różnych wyznań na Bukowinie, pozbawiona tytułu i daty¹³⁷. Wiedeńskie Kriegsarchiv datuje ją na rok 1782, jednak uwzględnienie w legendzie Lipowanów wskazuje na wykonanie mapy najwcześniej w 1783 r., kiedy „odkryto” tę grupę ludności. Niewątpliwie w związku z kasatą klasztorów wykonano w 1784 r. bardzo interesującą mapę, na której oznaczono przynależność miejscowości do dóbr klasztornych, wraz z liczbą zamieszkujących je rodzin (ryc. 19)¹³⁸. Z tego samego roku pochodzi mapa potencjalnych kwater dla oficerów, podająca liczbę domów w poszczególnych wsiach¹³⁹.

---

¹³¹ Österreichischen Staatsarchiv – Kriegsarchiv w Wiedniu [ÖSTA-KA], Karten- und Plansammlung [KPS], KS BIXa, 424, arkusze 48, 49, 59 i 60.

¹³² ÖSTA-KA, KPS KS BIXa, 432, arkusze 30 i 31.

¹³³ Wbrew deklaracjom samego portalu, to tę mapę (a nie z lat 1773–1776) można oglądać w: *Europe in XVIII century*, Arcanum Maps, <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/> [dostęp: 25 VIII 2021].

¹³⁴ ÖSTA-KA, KPS KS BIXa, 434, arkusze X/22 i XI/22.

¹³⁵ *Europe in XIX century*, Arcanum Maps, <https://mapire.eu/en/map/europe-19century-secondsurvey/> [dostęp: 25 VIII 2021].

¹³⁶ ÖSTA-KA, KPS KS BIXc, 507, 509.

¹³⁷ ÖSTA-KA, KPS KS BIXc, 555.

¹³⁸ ÖSTA-KA, KPS KS BIXc, 556.

¹³⁹ ÖSTA-KA, KPS KS BIXc, 540.

3. ŹRÓDŁA

W przeciwieństwie do pozostałych dwóch regionów na Bukowinie już w omawianym okresie dokonywano pomiarów katastralnych, z czym wiązało się opracowywanie szczegółowych map gruntów zmierzonych wsi¹⁴⁰. Najstarsza taka mapa z okolic Seretu dotyczy wsi Bahrynestic (1785, ryc. 20). Oprócz granic wsi oznaczono sposób wykorzystywania gruntów, sieć wodną i rzeźbę terenu¹⁴¹. Tę mapę można wiązać z katastrem józefińskim, który został zrealizowany tylko częściowo. Kompleksowe pomiary miały natomiast miejsce w ramach katastru franciszkańskiego, zarządzanego w całym Cesarstwie przez Franciszka I w 1817 r.¹⁴² Na Bukowinie pomiary katastralne wykonano w latach 1819–1823, a w interesujących nas miejscowościach w roku 1820. Szczegółowej dokumentacji za każdym razem towarzyszy odpowiednia mapa w ujednoczonej skali 1:100 cali (1:2880 metrów). Mapy przedstawiają granice własnościowe, użytkowanie ziemi, wody, drogi i zabudowę (ryc. 23–29)¹⁴³. Analogiczne mapy katastralne dla Suwalszczyzny wykonywano w latach 50. XIX w. (częściowo zachowane, ryc. 13–16)¹⁴⁴, zaś w Łatgalii w pojedynczych przypadkach za rządów rosyjskich (ryc. 43)¹⁴⁵, a w większości dopiero w okresie międzywojennym¹⁴⁶. Pomimo upływu czasu dzięki swej dokładności są to i tak przydatne źródła do rekonstrukcji krajobrazu w pierwszej połowie XIX w. Oczywiście, przy zastosowaniu ostrożnej retrospekcji.

W Imperium Rosyjskim, podobnie jak w Austrii i Prusach, krótko po zajęciu nowych terytoriów wykonano ich pierwsze przedstawienia kartograficzne. Przez wiele dekad nie były to jednak szczegółowe zdjęcia topograficzne,

---

¹⁴⁰ Por. H. Szulc, *Plan rękopiśmienny wsi z początku XIX w. jako źródło historyczne*, w: *Mapa w pracy historyka*, red. T. Bogacz, B. Konopska, Z dziejów kartografii, XI, Wrocław – Warszawa 1999, s. 37–44.

¹⁴¹ DACZO, f. 979, op. 2, nr 2.

¹⁴² O katastrze w monarchii habsburskiej zob. R.J.P. Kain, E. Baigent, *The Cadastral Map in the Service of the State. A History of Property Mapping*, Chicago – London 1992, s. 175–204.

¹⁴³ DACZO, f. 1, op. 4, nr 721, 723, 724, 725 [mapy katastralne Banczestie, Waszkoutz, St. Onufri, Muszenitz]. O pomiarach zob. M.S. Ceaușu, *Zur sozioökonomischen Gesamtsituation der Bukowina im Vormärz vom Josephinischen Kataster 1786 bis 1848*, w: *Der Franziszeische Kataster...*, s. 23.

¹⁴⁴ Lietuvos valstybės istorijos archyvas w Wilnie [LVIA], f. 1604, op. 1, nr 497, 501, 503, 515, 516, 517, 553, 554, 556, 571, 572, 573. Reprodukcje wielu map zamieszczono w: A. Matusiewicz, *Dwory na Suwalszczyźnie...*

¹⁴⁵ Latvijas Valsts vēstures arhīvs w Rydze [LVVA], f. 1679, op. 170, nr 3057.

¹⁴⁶ LVVA, f. 1679, op. 195.

*Dalsza część książki dostępna w wersji
pełnej.*

